

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ оқу-әдістемелік кешені**Мамандығы: Құқықтану****Шифр: 5В030100****Пән: Жеке адамға қарсы қылмыстарды тергеу әдістемесі****Тақырыбы: Жеке адамға қарсы қылмыстарды тергеу әдістемесінің жалпы ережелері**

Түйінді сөздер: тергеу ситуациясы, типтік ситуациялар, нақты ситуациялар, жеке әдістемелер, типтік, ерекше, жеке қағидаларға, арнайы қағидалар, объективтілік,

Негізгі сұрақтар:

1. Криминалистикалық әдістеменің құрылымы мен негізгі ұғымдары
2. Жеке адамға қарсы қылмыстардың жекеленген түрлері мен топтарын тергеу әдістемесінің ұғымы мен міндеттері
3. Жеке адамға қарсы қылмыстардың жекеленген түрлерін және топтарын тергеу әдістемесінің пәні мен қағидалары

1. Криминалистикалық әдістеменің құрылымы мен негізгі ұғымдары

Қылмыстардың әрбір жекеленген түрлері бойынша анықтауға жататын мән-жайлар шеңбері Қазақстан Республикасының Қылмыстық Іс Жүргізу кодексіне сәйкес баптарымен анықталады. Заң нормалары мен тергеу тәжірибелерін басшылыққа ала отырып, криминалистикалық әдістеме тергеушіге қылмыстардың әрбір түрі немесе тобы бойынша анықтауға жататын мән-жайлардың қатарын нақтырақ анықтауға мүмкіндік беретін ұсыныстарды өңдеп жетілдіреді. Анықтауға жататын мән-жайлар Қылмыстық Іс Жүргізу кодекстің сәйкес баптарының диспозициясы мен қылмыстық процестегі дәлелдеу пәні элементтерінің механикалық үйлесімділігі ғана емес екендігін нақты ескертіп өткеніміз жөн. Аталған санаттар қылмыстық іс жүргізу және қылмыстық құқық ғылым салаларына жатады, криминалистика ғылымымен толықтырылады, өңделеді, жетілдіріледі және де соның негізінде жаңа сапаға ие болады.

Қылмыстардың жекеленген түрлерін тергеу әдістемесінің құрылымы мен мазмұны.

Өртүрлі қылмыстарды тергеу әдістемесіне арналған оқулықтар мен монографияларда құрылымның – толықтығы мен кезектілігін қамтамасыз ететін материалдар ұйғарылып қабылданған нақты бір схемамен беріледі.

Қылмыстардың нақты бір түрлері мен топтарын тергеу әдістемесінің типтік құрылымына сәйкес жеке әдістемеден келесілер көрініс табуы қажет:

- нақты қылмыс түрін (тобын) тергеу кезінде анықтауға жататын жағдайлар;
- нақты бір қылмыс түрінің криминалистикалық сипаттамасы;
- қылмыстық істі қозғау және берілген санаттағы іс бойынша тергеудің алғашқы кезеңін жоспарлау ерекшеліктері;
- тергеудің әрбір кезеңіндегі туындайтын типтік ситуацияларына, сондай-ақ тергеушінің әрекетінің тактикалық және ұйымдастыру мен басқа да шараларының ерекшеліктеріне байланысты тәртіп ережелері (бағдарламасы, алгоритмі);
- берілген сипаттағы істер бойынша арнайы білімдерді қолдану ерекшеліктері;
- қоғамның көмегін пайдалану ерекшелігі;
- қылмыстың берілген түрін тергеу кезінде тергеушінің анықтау аппараттарымен өзара байланысын ұйымдастыру;

- сәйкес санаттағы істі тергеуге байланысты материалдары бойынша тексеріс жұмыстарын ұйымдастыру.

Жеке әдістеменің бұл құрылымы криминалистикалық әдістеменің жалпы ережелерінің құрылымы сияқты типтік болып табылады; бұған осы және басқа да анықтаулар жатады. Жеке әдістеме толық деңгейде өңделіп жетілдірілген деуге болады, ол қазіргі криминалистика тарауларының барлық талаптарына жауап береді және оның ары қарай дамуының базасын құрайды.

Тергеу әдістемесінің мазмұнына кіретін негізгі дәрежелерге – қылмыстардың криминалистикалық сипаттамасы, типтік тергеу ситуациясы, тергеу кезеңдері, арнайы білім жатады. Криминалистикалық сипаттама түсінігінің көлемді болуына байланысты оны біз бөлек тарауда қарастырамыз. Ал арнайы білім үшінші бөлімде жеке көрсетілген.

Тергеу ситуациясы – тергеудің белгілі бір кезеңінде қолданылатын тергеушінің қолындағы тергеу ісіне маңызды ақпараттар (дәлелдемелер, сондай-ақ процесуалдық емес жолмен алынған мәліметтер). Тергеу ситуациясының мазмұны келесілерден тұрады: іс бойынша жиналған дәлелдемелерден; тергеу үшін маңызды басқа да ақпараттардан; алынған ақпараттардың қайнар көзі туралы мәліметтерді алудан.

Бұл фактілі мәліметтер жиынтығы өз кезегінде тергеліп отырған оқиғаның нақты кезеңінің бейнесін толық әрі объективті түрде сипаттайды және тергеуші оны бағалай отырып өзінің кейінгі жүргізетін тергеу әрекетін анықтауға мүмкіндік береді.

Тергеу ситуациясын бағалау оның мазмұнына кіре ме деген сұрақтардың туындауына байланысты көптеген пікір-таластар болуда. Кейбір авторлардың пікірлері бойынша тергеу ситуациясының түсінігіне міндетті түрде субъективтік жағдайды бағалау кіреді және ол бір-бірімен байланысты екі бөлімнен тұрады – фактілік және перспективті (тергеудің алдағы болашағы). Бұл авторлардың пікірлерінше перспективті бөлім тергеудің нақты жағдайын тергеушілердің бағалауы мен олардың алдында тұрған мәселелерді анықтаудан және көздеген мақсатына жету үшін белгілі бір әдіс-тәсілдерді таңдауларынан тұрады. Тергеу ситуациясының маңызды элементі болып тергеушінің өзі табылады; «тергеушінің санасында қалыптасқан жағдайға байланысты перспективті бөлімнің қалыптасуы, ең алдымен тергеушінің өзінің талпынысына байланысты келесі жағдайдағы фактілік бөлімге өтеді».

Барлық жағдайда тергеуші алдымен тергеу барысын талдауы тиіс, іс бойынша жиналған қандай да бір мәліметтерді бағалай отырып, соның негізінде өзінің кейінгі жүргізетін тергеу әрекеттерін жоспарлауы қажет. Тергеушінің алда тұрған мәселелерді шешуі, іс бойынша жиналған дәлелдемелер мен басқа да қолда бар деректерге байланысты болады. Нақты сөзбен айтқанда тергеудің алдағы барысы және алынған мәліметтер өзара үзіліссіз диалектикалық байланыста болады. Дегенімен де ситуация салыстырмалы жеке категория ретінде тергеу ситуациясының мазмұнына кірмейді және оның шеңберінен тыс Тергеу ситуациясының шеңберінен тыс қарастырылады.

Тергеу ситуациясының сипатын анықтаған кезде міндетті түрде алдымен объективтік негізі бар факторларға сүйену қажет. Тергеуші бағалайтын факторлар мен ситуацияларды тұтас қарастырғанда әртүрлі бағалауы мүмкін (ол жағдайдың шын мәніне сәйкес дұрыс және толық бағалауы немесе субъективті қателесуі мүмкін); әртүрлі лауазымды тұлғалар (мысалы: тергеуші мен тергеу бөлімінің бастығы немесе прокурор) тергеу барысы мен нәтижесін әртүрлі бағалаулары мүмкін, бірақ одан тергеу ситуациясы өзгермейді. Іс бойынша анықталған мәліметтер мен тергеу барысында жиналған нақты жағдайлар – тергеушінің немесе басқа да лауазымды тұлғалардың оларды қалай бағалауына қарамастан өзгермейді. Қандай да болмасын бір құбылысты бағалауда, оның сипатын анықтау мен даму көрінісі бұл құбылыс мазмұнының құбылысына кіре алмайды.

Әрине, тергеуші тергеу барысын үздіксіз талдай отырып өз жұмысын бағалайды, соның негізінде жоспарын өзгертіп, көзделген (белгіленген) тергеу әрекеттерінің тактикасын түзетеді.

Барлық жағдайларда жұмыстың сипатына қарамастан, оны жүргізу барысын бағалауда жасаған алдын ала қорытынды және субъектінің (орындаушы) әрекетінің перспективі (алдағы болашағы) осы жұмыстың бір бөлігі немесе оның қорытындысының көрсеткіші бола алмайды. Кез-келген дерек, оқиға, құбылыс материалдық санат ретінде танылады, ал оны қандай да болмасын тұлғаның бағалауы, соның ішінде бұл деректің немесе оқиғаның пайда болуына тікелей қатысты тұлғалардың бағалауы – ойлау санаты. Сондықтан да деректі субъективтік бағалау бұл деректің мазмұнына кірмейді, принципіалды түрде жол берілмейді.

Бұл мәселеге байланысты профессор Р.С. Белкиннің көзқарасына ерекше тоқталып өткеніміз жөн. Оның тергеу ситуациясына: «тергеу ситуациясы» - бұл нақты тергеу жүргізіліп жатқан кездегі мән-жайлардың жиынтығы, яғни дәлелдеу процесі жүргізіліп жатқан кездегі мән-жай – деп түсінік береді. Сонымен тергеу ситуациясының мағынасы кең – оған тергеу барысы мен нәтижесіне әсер ететін барлық жағдайлар кіреді.

Осыған сәйкес тергеу ситуациясының компоненттері анықталады. Олардың қатарына төмендегілер жатады:

- психологиялық сипаттағы компоненттер: тергеуші мен оған қарсылас тұлғаның арасындағы даудың нәтижесі, іс бойынша тергеушінің, тұлғалардың психологиялық қасиеттерінің көрінісі және т.б.;

- ақпараттық сипаттағы компоненттер: тергеушінің (мысалы: қылмыстың жасалу жағдайы, іздестірудегі объектінің жасырылған орны және т.б. жөнінде) мәліметтендірілуі; тергеушіге қарсы позициядағы және іске қатысты өзге де тұлғалардың (мысалы: табылған және табылмаған дәлелдемелер жөнінде тергеушінің және куәлердің хабардар екендігі жөнінде, тергеліп отырған іске байланысты тергеушінің пікірі жөнінде және т.б.) мәліметтендірілуі;

- процесуалдық және тактикалық сипаттағы компоненттер: іс бойынша өндірістің жағдайы, дәлелдемелер және олардың қайнар көздері, бұлтартпау шараларын қолдану мүмкіндігі, қылмыстық іске қатысты тұлғаларды бір-бірінен бөліп, оқшаулау (изоляциялау), нақты бір тергеу әрекеттерін жүргізу және т.б.;

- материалды және ұйымдастырылған-техникалық сипаттағы компоненттер: кезекші бөлім мен жедел-тергеу тобының арасындағы қатынастың болуы; ішкі істер органдарының тіркеу аппараттары арқылы ақпарат жеткізуші құралдардың болуы және т.б.

Бұл пайымдау, бір қарағанда өте дәлелді болып көрінеді. Шынында тергеушінің психологиялық жағдайы, оның білімділік дәрежесі, тәжірибесі және т.б. жағдайлар тергеу барысына әсерін тигізетіндіктен олар тергеу ситуациясына кіруі тиіс. Мысалы: егер тергеуші шаршаған немесе тергеу барысында міндетті түрде анықтауға қажетті қойылатын сұрақтарды дұрыс қояды білмеген жағдайда тергеу әрекетін өз деңгейінде жүргізе алмайды, бұл дегеніміз қажетті мәліметті ала алмау деген сөз, нәтижесінде тергеу ісі шиеленісіп тығырыққа тірелуі мүмкін. Тергеу ісін жүргізу барысы мен оның нәтижесі көбінде тергеушінің техникалық жабдықтармен қамтамасыз етілуіне, жедел-іздестіру аппараттарымен өзара байланыс деңгейіне және т.б. байланысты. Дегенімен де тергеушінің және оның жұмысының нәтижесіне тікелей немесе жанама әсер ететін факторларды тергеу ситуациясының элементі ретінде қарастыру дұрыс емес.

Тергеу ситуациясы мәселелерін өңдеу келесідей тәжірибелік мақсатты: белгілі бір қылмыстың түрі мен тобын тергеу кезінде жинақталған типтік ситуацияларын анықтауды және соның негізінде жасалған қылмысқа сәйкес тергеу әдістемесі бойынша ұсыныстар жиынтығын өңдеп жетілдіруді көздейді. Тергеу ситуациясының түсінігі мен мазмұны осы мәселелерге жауап беруі шарт. Берілген криминалистикалық категорияның түсінігі мен мазмұнынан тергеу ситуациясын типтендіру мүмкіндігі көрініс табуы тиіс. Егер де барлық компоненттерін қосатын болсақ, ситуацияны типтендіру мүмкін емес.

Бір топты – тәуекелге бойұрғыш, шешімді, өзіне нық сенетін тергеушіге ұсынуға болмайды және басқа топты – өте шешімді, бірақ терең пікірлі, ойлампаз және сақ

тергеушіге ұсынуға болмайтындығы айдан анық; бір ұсыныстар – сангвиник-тергеушілерге арналса және басқалары меланхолик-тергеушіге арналады; бірі оқиға болған жерге автокөлікпен баруды ұйғарса, екіншісі ол жерге еріксіз жаяу жетуі мүмкін және т.б. Тергеушінің қызметіндегі нақты бір іске байланысты туындайтын сансыз әртүрлі интеллектіні, физикалық және психологиялық ерекшеліктері, тіршіліктегі ситуациялық жағдайды және басқа да жағдайларды ешқандай әдістеме типтендіре алмайды. Криминалистика ғылымының ережелері – тергеушінің шығармашылық ізденісін әдеттік «стандартты» пайдалануға, оның кәсіби дайындылығына, жаңа криминалистикалық техника жабдықтарын игеретіндігіне, анықтама органдары мен қажетті мамандардан кеңес, көмек алу мүмкіндігіне, қажет болған жағдайларда қызметтік көліктерді пайдалану мүмкіндіктеріне және т.б. негізделе отырып қалыптастырылады. Әрине мұнда дерексіздік (абстракция) орын алады, шынайы өмірде тергеушінің өзі және оның жұмыс жағдайы барлық уақытта стандартқа сәйкес келе бермейді. Бірақ мұндай дерексіздіктер ғылымда қашып құтылуға болмайтын жағдай және заңға сиымды болып табылады.

Сонымен, тергеу ситуациясы криминалистикалық категория ретінде көлемі бойынша тәжірибеде жинақталатын ситуациямен сәйкес келуі мүмкін емес. Бұл түсініктің мазмұны өте тар көлемде қарастырылып, сонымен қатар тергеушінің жеке басына қатысты факторлар, оның техникалық қамтамасыз етілуі, жұмыс жағдайы және т.б. қарастырылып отырған түсінікке кірмейді. Өйткені бұл тергеу ситуациясын типтендіруге мүмкіндік бермейді. Тергеу ситуациясының мазмұнына тек бір ғана – ақпараттық факторлар тобын кіргізу тиімді болып табылады, тәжірибе көрсеткендей, бұл факторлар тобы қылмыстарды тергеу барысында қолданылатын нақты ұсыныстарды өңдеуге жеткілікті.

Тергеу ситуациясын әртүрлі негіздер бойынша топтастыруға болады. Барынша тергеуге тиімді топтастыруларға мыналар жатады: типтік және нақты ситуациялар; іс бойынша тергеу барысында жалпы жинақталған және жеке тергеу әрекеттерін жүргізу кезіндегі ситуациялар; қайшылықты және қайшылықсыз ситуациялар.

Типтік ситуациялар – белгілі бір қылмыс түрі немесе тобын тергеудің нақты бір кезеңіндегі жинақталған ақпараттар көлемі мен мазмұнына тән ситуациялар. Ұрлық және басқа да қылмыстарды тергеудің алғашқы кезеңіне келесідей үш типтік ситуациялар тән:

- қылмыскер қылмыс жасау үстінде ұсталды;
- қылмыскер ұсталмады, бірақ оған іздестіру әрекетін жүргізуді ұйымдастыруға мүмкіндік беретіндей, ол жайында белгілі бір ақпараттар бар;
- қылмыскер ұсталмады және ол жөнінде ешқандай мәліметтер жоқ (мысалы: қалтадан ұрлаған кезде).

Ал зорлау қылмыстарын тергеудің алғашқы кезеңіне мынандай 2-типтік ситуациялар тән болуы мүмкін:

- жәбірленуші қылмыскерді біледі және оны іздестіруге мүмкіндік беретіндей мәліметтер бере алады;
- жәбірленуші қылмыскерді танымайды және ол жөнінде ешқандай деректер бере алмайды (мысалы: егер жәбірленушіні зорлау тосыннан (кенеттен) болып, ол қылмыскерді дұрыстап көре алмаған жағдайда) және т.б.

Нақты ситуацияларға – белгілі бір қылмыстық істі тергеу кезіндегі жинақталған ағуалдар жатады. Олар типтік ситуацияға сәйкес келуі де, келмеуі де мүмкін.

Қылмыстық істі тергеу кезінде толық жинақталған ситуациялар барлық жағдайда да қайшылықты болып табылады. Ал жеке тергеу әрекетін жүргізу барысында жинақталған ситуациялар қайшылықты немесе қайшылықсыз да болуы мүмкін.

Қылмысты тергеу кезеңдері. Ұзақ жылдық тәжірибе негізіне сүйене отырып криминалистер тергеу кезеңін алғашқы және кейінгі деп екі кезеңге бөліп қарастырады.

Тергеудің алғашқы кезеңінде тергеуші төмендегідей негізгі мәселелерді шешіп алуы қажет:

- қылмыстық істі қозғауға байланысты шешім қабылдау кезіндегі мәліметтер негізінде қылмыстық оқиға туралы жасалған жалпы типтік болжауларды тексеру;
- зерттеуге жататын деректерді анықтау;
- жоғалып немесе жойылып кетуі мүмкін дәлелдемелерді кейінге қалдырмай жинау және бекіту; қылмыс жасады деп сезік келтірілген адамды іздестіру және ұстау үшін қажетті шараларды дер кезінде қолдану;
- қылмыспен келтірілген залалдардың орнын толтыруға байланысты жедел шаралар қабылдау;
- қылмыстың жасалуына мүмкіндік туғызған мән-жайларды анықтауға байланысты жұмыстарды жүзеге асыру;

Тергеудің кейінгі кезеңінде істің барлық мән-жайларын толық анықтау мақсатында дәлелдемелерді жинау, тексеру және бағалауға байланысты жүргізілетін жұмыс әрі қарай жалғастырылады.

Тергеудің алғашқы және кейінгі кезеңдері тергеушінің әр кезеңде алдына қоятын міндеттерімен ғана ерекшеленбейді, сонымен қатар, тергеудің алғашқы кезеңінде тергеушінің уақыты тығыз болғандықтан көп жағдайларда (әдетте) жазбаша жоспар құрмастан жылдам қарқындықпен жұмыс істейді. Тергеудің келесі кезеңінде, тергеушінің жұмыс істеу қарқыны төмендеп, бәсеңдейді. Тергеудің алғашқы кезеңінде тергеуші кейінге қалдыруға болмайтын барлық тергеу әрекеттерін орындап, іске дәлелдемелік маңызы бар материалдарды жинап бітіріп, оларды талдап, зерттеп, тексеруге және іс бойынша тергеу жоспарын толық құруға кіріседі. Әрине бұл шекара шартты болып табылады; кейде алғашқы кезең мынандай жағдайларда аяқталуы мүмкін, мысалы: сезіктіні ұстағаннан кейін тергеуді ары қарай жүргізу бағытын анықтайтын іске маңызды қандай да бір дәлелдемелер алынған жағдайларда.

Криминалистикада тергеудің алғашқы және кейінгі кезеңдеріне байланысты жекеленген қылмыстардың әрбір нақты түрлері бойынша – тергеу әрекеттерін, жедел және ұйымдық шараларын жүргізу шеңберіне және олардың кезектілігіне қатысты ұсыныстар өңделіп қалыптастырылған.

Кейінгі жылдары криминалистер өз еңбектерінде тергеу кезеңдерін әртүрлі және бірнеше кезеңдерге бөліп қарастырып жүр. Әрине бұлай бөліп қарастырған да өте орынды. Қылмыстық іс қозғау кезеңдері көптеген іс категорияларына тән, тергеу барысында тергеушіге келіп түскен оқиға жөніндегі қылмыстың белгілері бар материалдарға тексеру жұмыстары жүргізіледі. Бөтеннің мүлкін иелену ұйымдасқан топ болып жасалған қылмыстар бойынша және басқа да тергеу істерін аяқтау мен айыптау қорытындысын шығарудың өзіндік дербес кезеңдері бар. Қылмыстың басқа түрлерін жоғарыда аталған екі кезеңдерге бөліп қарастыру барынша қолайлы болып табылады. Криминалистикалық әдістеменің жалпы ережелеріне қатысты негізгі сұрақтарды білу, меңгеру өте қажет. Онсыз тәжірибеде тергеушіге кездесетін әртүрлі қылмыстарды тергеуде, қылмысты тез ашуға және тергеуді нәтижелі жүргізуге көмегін тигізетін жеке әдістемелік ұсыныстарды шығармашылық игеру мен пайдалану мүмкін емес.

2 Жеке адамға қарсы қылмыстардың жекеленген түрлері мен топтарын тергеу әдістемесінің ұғымы мен міндеттері

Жекеленген қылмыс түрлері мен топтарын тергеу әдістемесі – бұл криминалистиканың басқа бөлімдерімен тығыз байланыса отырып, криминалистік ілімнің бірыңғай жүйесін құрайтын қорытынды бөлім болып табылады.

Қылмыстардың жекеленген түрлері мен топтарын тергеу әдістемесі немесе криминалистикалық әдістеме – криминалистиканың жеке тарауы бола отырып, нақты заң талаптарына сәйкес тергеу әрекетін неғұрлым тиімді әрі нәтижелі жүргізуге ғылыми

негізделген ұсыныстарды жасау мақсатында жекеленген қылмыс түрлерін ашу, тергеу, оларды алдын алу шараларын ұйымдастыру мен жүзеге асыру заңдылықтарын зерттейді.

Криминалистикалық әдістемені қалыптастыру мүмкіндігі – әрбір криминалдық іс-әрекет жеке өзіне ғана тән ерекше белгілерді, сонымен қатар барлық қылмыстарға тән жалпы белгілерді иемденетіндігіне негізделеді (бұл қылмыстың жекеленген бір түріне немесе тобына қатысты белгілер). Мәселен, жеке адамға қарсы қылмыстар, оны жасау уақыты, мерзімі, әдістемесі мен жағдайларына қарамастан жалпы белгілері бір болып келеді және басқа да қылмыс түрлерінен: адам өлтіру, зорлау, тонау, т.б. осы белгілері арқылы ажыратылады. Қылмыстың жекеленген топтарына ортақ жалпы белгілердің болуы – нақты бір қылмыс жөнінде іс қозғау ерекшеліктерін, осы қылмыстарды тергеу кезінде туындаған типтік болжауларды, сондай-ақ алғашқы және кейінгі жүргізілетін тергеу әрекеттерінің сипаты мен міндеттерін, оларды неғұрлым тиімді жүргізу әдіс-тәсілдерін, нақты криминалдық құбылыстарды ескерту, алдын алу шараларын анықтауға мүмкіндіктер береді. Нақты айтқанда, жекеленген қылмыс түрлері мен топтарының жалпы белгілері тергеу әдістемесі негізделетін фундаментті құрайды.

Қылмыс белгілерінің жалпылығы олардың әрқайсысының жекелігін жоққа шығармайды. Сондықтан да тергеу әдістемесінде әрбір нақты іс-әрекетті тергеуге қатысты нұсқаулар жоқ және болуы да мүмкін емес, әдістеме – жекеленген қылмыс түрлері мен топтарының жалпы белгілеріне сүйене отырып барлық қылмыстық әрекеттерге тән сипаттамаларды анықтайды және де оларға сәйкес ұсыныстар береді. Бірақ, тергеуші оларды нақты бір қылмыстық істегі ерекшеліктерді ескере отырып қолдануы тиіс. Әдістеме ұсыныстарын нақты бір қылмыстық істі тергеуге механикалық алмастыру – тергеушінің қылмысты ашу мен тергеу жұмыстарын жүргізуін қиындатады. Демек, криминалистикалық техника мен криминалистикалық тактикадағы қылмыстық оқиғалардың жекеленген түрлері мен топтарының тергеуге қатысты мәліметтері мен оларды мақсатты пайдалануға бағытталған әдістеме жөніндегі ұсыныстарды жинақтайды.

Осыған байланысты криминалистиканың төртінші бөлімі – адам өлтіру, зорлау, тонау, ұрлық жасау және т.б. әрекеттерді тергеу әдістемелерінде мазмұндайтын бірқатар тараулардан тұрады. Бір қарағанда бұл бөлім, яғни қылмыстың түріне байланысты тергеу – жинақталған әдістемені құрайтын тарау ретінде көрінуі мүмкін. Мұндай көзқарастар тергеу әдістемесінің ғылыми тұтастығын және ғылыми құндылығын толығымен бейнелеуді, сонымен қатар кез-келген қылмыстық іс бойынша алдын ала тергеуді ғылыми түрде ұйымдастыруға негізделген жалпы заңдылықтарды көрсетпейді.

Қылмыстардың жалпы белгілерінің болуына негізделе отырып, бұл бөлім қылмыстық істің кез-келген түрі мен тобына қатысты сұрақтарды дұрыс шешуге байланысты маңызды мәселелерді зерттейді. Бұл дегеніміз, криминалистиканың **«криминалистикалық әдістеме»** деп аталатын бөлімі келесідей екі бөлімнен тұратынын көрсетеді:

- криминалистикалық әдістемесінің жалпы ережелері;
- қылмыстардың жекеленген түрлері мен топтарын тергеу әдістемелері.

Жалпы ережелер – бұл криминалистикалық әдістеменің (жүйесі, міндеттері, ғылымның басқа түрлерімен байланысты және т.б.) теориясы.

Қылмыстардың жекеленген түрлері мен топтарын тергеу әдістемесінің жалпы ережелерінің құрылымдық элемент құралына төмендегідей мәселелер кіреді:

-криминалистикалық әдістеменің ұғымы, пәні; әдістеменің криминалистиканың басқа бөлімдерімен өзара байланысы; криминалистика жүйесінде әдістеменің маңызы мен рөлі;

- анықтауға жататын мән-жайлардың ұғымы мен мазмұны;
- қылмыстардың криминалистикалық сипаттамасының ұғымы, мәні және мазмұны;
- тергеу ситуациясының түсінігі мен мәні;
- тергеу кезеңдерінің түсінігі; әрбір кезеңнің міндеттері мен жалпы сипаттамасы.

Жеке әдістемелер – бұл қылмыстардың нақты түрлері мен топтарын тергеудің ұсыныстары, бағдарламалары болып табылады. Жалпы ережелер мен жеке әдістемелер өзара тығыз байланысты, олар алдын-ала тергеудің сапасын арттыру мәселелерін, сондай-ақ қылмыстылықпен күресті күшейту міндеттерін көздейтін ұсыныстардың ғылыми негізділігін көрсетеді (жалпы негізділігінен тұрады).

Жеке әдістемелер өз кезегінде мынандай 2 топқа бөлінеді:

- типтік;
- ерекше.

Алғашқылары қылмыстық заңда көзделген қылмыстардың жекеленген түрлері бойынша құрылған және қылмыстық жазалайтын әрекет түрлерінің санына сәйкес келеді. Қылмыстардың жаңа түрлерінің пайда болуы жеке әдістемелердің өңделуін қажет етеді. Декриминализация өз кезегінде әдістемелер санының азайуына әкеп соқтырады.

Қазіргі іс жүзіндегі қылмыстық заңға қылмыстық топтың оншақты түрі мәлім.

Ерекше жеке әдістемелер – бұл бастапқы белгілерден ерекшеленетін басқа белгілердің бөліну негізіне кіретін әдістемелер:

- қылмыстың жасалу орыны бойынша (мысалы: темір жолда; су транспорттарында және т.б.);
- қылмыскердің жеке басының сипаттамасы бойынша (кәмелетке жасы толмағандардың, рецидивистердің, әйелдердің);
- қылмыстық әрекетті жасау сәтінен бастап өткен уақыт мөлшері бойынша (бұрынғы жасалған қылмыстар);
- тергеуге қатысатын тергеушілердің саны бойынша (тергеу әрекетін бригадалық әдіспен жүргізу әдістемесі).

Жеке әдістемелер – бөлшектенуіне байланысты бір сатылы, екі сатылы және т.б. болып келеді. Мысалы: жымқыру жолымен жасалған мүлікті ұрлау қылмысын тергеу әдістемесі – үй-жайларда, ғимаратта жасалған ұрлықты тергеу әдістемесі және қалтаға және т.б. түсу жолымен жасалған ұрлық қылмысын тергеу әдістемесі болып бөлінеді.

Тәжірибедегі нақты қылмыспен күрес жүргізуге байланысты бөлшектеу әдістемелерін өңдеу қажеттілігі туындайды.

Бұл бөлімнің негізгі міндеті – қылмысты тергеу мен оның алдын алу әдістерін өңдеу және жұмыс барысында криминалистикалық техника мен тактиканың әдіс-тәсілдерін неғұрлым тиімді пайдалану болып табылады. Оны шешу мәселесі тергеу тәжірибесіндегі ғылыми-техникалық құрал-жабдықтар мен тәсілдерді (сонымен қатар, қылмыстық әрекеттерді жасау мен оның ізін жасыру тәсілдерін) пайдалану дағдысын ескере отырып, ғылыми талдаулар жасау негізінде жүзеге асырылады. Тергеу әдістемесінің құндылығы тергеу жұмысының әдістері мен формаларын жан-жақты талдаумен, сондай-ақ криминалистиканың соңғы жетістіктерінің нәтижесімен анықталады. Ол қылмысты тергеу мен ашу процесі барысында тергеушіге тергеу ісін неғұрлым тиімді ұйымдастыруға, жіберілуі мүмкін кемшіліктердің, сонымен қатар уақытты бос өткізудің алдын алуға көмегін тигізеді.

Криминалистикалық әдістеменің арнайы мәселелеріне (міндеттеріне) келесілерді жатқызуға болады:

- қылмыс пен қылмыстылықтың криминалистикалық бағытын (позициясын) зерттеу;
- қылмыстардың әртүрлі топтары мен түрлерін тергеу жолымен ашу және алдын алудың нәтижелі тәжірибесін зерттеу мен талдап қорыту;
- жасалған қылмыстық жауаптылық әрекеттері бойынша тергеуді ұйымдастыру мен жүзеге асырудың жалпы заңдылықтарын анықтау;
- тергеуді ұйымдастыруды жүзеге асыру, сонымен қатар қылмыстардың жекеленген түрлері мен топтарын алдын алудағы ғылыми негізделген әдістемелік ұсыныстар құрастыру.

Криминалистикалық әдістеменің қайнар көздеріне:

- қылмыс құрамының белгілерін, сонымен қатар қылмыстық істер бойынша тергеу барысындағы дәлелдеу пәні мен шектерін анықтайтын қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу заңдарының нормалары;
- криминалистиканың, криминалистикалық техниканың, криминалистикалық тактиканың жалпы теориясының ережелері, криминалистикалық-ұйымдастырушылық ережелері;
- қылмыстарды ашу, тергеу және алдын алу тәжірибесі;
- қылмыстарды тергеу кезінде пайдаланылатын басқа да ғылымдардың (сот-медицинасы, психология, криминология және т.б.) жекеленген ережелері жатады.

3. Жеке адамға қарсы қылмыстардың жекеленген түрлерін және топтарын тергеу әдістемесінің пәні мен қағидалары

Барлық қылмыстарға тән жалпы (ортақ) белгілердің болуы, оларды тергеу әдістемесінде жалпы заңдылықтардың болуынан көрініс табады. Сондықтан да қылмыстардың әрбір түрлері мен топтарын тергеу кезінде олар нақты әдістеменің ерекшеліктеріне қарамастан жалпы қағида талаптарына сәйкес келуі тиіс. Қағида деп – белгілі бір ғылыми теорияда басшылыққа алатын негізгі идеяларды айтамыз. Криминалистикалық әдістеменің қағидасы – қылмыстық жауаптылыққа тартылатын әрекеттерді тергеуді жүзеге асыратын және де ұйымдастыратын ережелердің жиынтығы.

Криминалистикалық әдістеменің қағидаларының: жалпы, жеке, арнайы – деп үш топқа бөліп қарастырылады.

Жалпыға – қылмыстардың жекеленген түрлері мен топтарын тергеу әдістемесінің заңдылықтарын сақтау; теория мен тәжірибенің біртұтастығы; қылмыстық әрекеттердің жекеленген түрлері мен топтарын тергеу әдістемесінің мақсаттылығы; олардың тергеудегі тәуелсіздігі; мамандандырылуы жатады.

Жеке қағидаларға – қылмыстардың жекеленген түрлері мен топтарын тергеу әдістемелерінің: ғылымилығы, тиімділігі және құрылымдылық біртұтастығы; олардың жоспарлық негізі мен кезеңділігі, аңғалдылығы, көп қырлылығы және нақтылығы жатады.

Арнайы қағидалар – көп дәрежелі, олар мазмұны бойынша әртүрлі және қылмыстардың жекеленген түрлері мен топтарын тергеу әдістемелерінің негізгі бастауларынан тұрады.

Қылмыстық әрекеттердің кез-келген түрін тергеу міндетті түрде заң талаптарына сәйкес жүзеге асырылуы тиіс. Заңдылықтың сақталуын қамтамасыз ету үшін келесі талаптарды қатаң түрде орындау қажет:

- тергеу – тек қылмыстық заң бойынша қылмыс болып табылатын іс-әрекеттерге қатысты жүзеге асырылуы керек;

- тергеу қылмыстық сот өндірісінің мәселелерін шешуге бағытталуы қажет.

Қылмыстардың жекеленген түрлері мен топтарын тергеу әдістемесі барлық қылмыстық әрекеттердің ашылуына, сондай-ақ тергеудің сапасын қамтамасыз етуге бағытталуы тиіс. Қылмыстардың ашылмай қалуы, қылмыскердің әшкереленбеуі заңсыздық жағдайына әкеп соқтырады, тұрақсыз адамдарды құқыққа қолсұғушылық әрекеттерінің жаңа жолын жасауға итермелейді. Көзделген мақсаттарға жету үшін қылмыстық істегі мән-жайлар, жан-жақтылық, толықтық және объективтік шарттарына сәйкес зерттелуі қажет. Тергеудің толықтығы мен объективтілігін қоса алғанда іс бойынша объективтік шындыққа жетудің маңызды кепілі болып табылады.

Тергеудің жан-жақтылығы талабының орындалуы істі дұрыс шешуге қажетті барлық мән-жайларды дұрыс бекіту және оларды мұқият зерттеу арқылы жүзеге асырылады. Мұндай мән-жайлар заңда көрсетілген. Бірақ әрбір қылмыстық істің өзіндік ерекшеліктері бар, сондықтан да әртүрлі істер бойынша тергеу барысында дәлелдеуге жататын мән-жайлардың мазмұны бірдей болуы мүмкін емес. Әдістеме ережесіне сүйене отырып,

тергеудің жан-жақтылық талабын орындау арқылы тергеуші іске қатысты мән-жайлар қатарын дұрыс анықтап, оларға зерттеу жұмыстарын жүргізуі тиіс. Іс үшін маңызды мән-жайлардың зерттелмей қалуы, оның сотта дұрыс шешілуі мүмкіндігін қиындатады және қосымша тергеу жүргізуге қайтадан әкеп соғуы мүмкін.

Тергеудің жан-жақтылығы қылмысты жасауға итермелейтін себептер мен жағдайларды анықтау міндеттілігін білдіреді. Бұл міндет алдын ала тергеу барысында дәлелдеу жолымен шешілуі тиіс. Сондықтан да әдістеменің нақты тарауларында қылмыстың бұл түріне тән себептер мен жағдайларды анықтау мен оларды алдын алу, сонымен қатар нақты қылмыстық жазаланатын әрекеттердің себептері мен жағдайларын анықтаудағы тәсілдері мен әдістері жөнінде ұсыныстар бар. Істі дұрыс шешуге маңызды әрі барлық сұрақтарға толық жауап беруге мүмкіндік беретін, іс бойынша қажетті және жеткілікті мәліметтер анықталуы керек. Нақты айтқанда істің барлық жағдайларын дәлелдеу үшін құрал-жабдықтардың толықтылығы қажет.

Объективтілік – бұл дәлелдеулерді жинау мен бағалауда айыпталушыны айыптайтын немесе ақтайтын, сонымен қатар оның кінәсін ауырлататын, болмаса жеңілдететін мән-жайларды анықтау мен зерттеу, анықтау және алдын-ала тергеуді жүргізу кезінде заңда белгіленген тәртіптерді мүлтіксіз сақтау.

Қылмыстардың жекеленген түрлері мен топтарын тергеу әдістемелері тергеу қызметкерлерінің уақытын дұрыс, тиімді қолдануға мүмкіндік береді. Мамандандыру арқылы белгілі бір жасалған қылмыстық әрекеттерді, қылмыстың ізін жасыруға бағытталған әрекеттерді зерттеуді және осының негізінде неғұрлым тиімді тактикалық тәсілдерді қолдану арқылы қауіпті және инсценировкаланған қылмыстарды ашу мен оларды алдын алуға мүмкіндіктер туғызады.

Қылмыстардың жекеленген түрлері мен топтарының әдістемесі осы әрекеттер мен тергеу тәжірибесін зерттеу нәтижесінде алынған мәліметтерге негізделі отырып жетілдіріледі.

Қылмыстардың жасалу тәсілі (дайындау, қылмысты жасау, оның ізін жасырудағы белгілі бір қылмыстың элементі бар әрекеттің жиынтығы) туралы теориялық ілім әдістемеден белгілі бір орын алады. Қылмысты жасау және оның ізін жасыру тәсілдері объективтік және субъективтік факторларға байланысты. Объективтік факторларға қылмыскердің әрекет ететін жері, орны, субъективтік факторларға, қылмыс субъектісінің жеке басының қасиеттері – оның білімі, талабы, әдеті, дағдысы, мінез-құлқы жатады. Объективтік факторлар сияқты (тәрізді) субъективтік факторлар да кездейсоқ және үздіксіз әсер етуі мүмкін.

Қылмыстардың жекеленген түрлері мен топтарын тергеу әдістемесі ұсыныстарының тиімділігі қылмыстық әрекеттерді тергеу және ашу барысында тергеуші мен жедел-қызметкерлерінің өзара бірігіп мәселелерді шешуіне байланысты өзара әрекет етуді ұйымдастыру – көбінде анықтау және алдын ала тергеу нәтижелілігін сондай-ақ жүргізілетін тергеу әрекеті мен жедел-іздістіру шараларының тиімділігін анықтайды. Бұл қызметкерлердің өзара бірігіп немесе келісе отырып әрекет етуі, қажетті ақпараттар мен мәліметтерді өзара алмастыра пайдалануы іс бойынша көп күш кетірмей барынша жақсы нәтижеге жетуге мүмкіндіктер береді.

Қылмыстылықпен күрес жүргізуге қоғамды тарту криминалистикалық зерттеу әдістемесінің объектісі болып табылады. Оларды пайдалануда қойылатын талап қылмыстық іс жүргізу кодексында қарастырылған. Тергеуші қылмысты тергеу мен оны алдын алуға қоғамды тарту барысында азаматтардың көмегінің әділеттік қағидасын сақтауы тиіс. Қоғамның қатысуы әртүрлі формада болуы мүмкін: қылмыс жасауға дайындалып жатқандық туралы хабарлау; қылмыстық элементтерді іздестіру және іс бойынша куәлерді анықтау; тергеушіге дәлелдемелерді ұсыну; жүргізіліп жатқан тергеу әрекеттеріне және ұйымдастырылу шараларына қатысу; қылмыстың жасалуына ықпал еткен себептер мен жағдайларды анықтау.

Криминалистикалық әдістеме – айыпкердің жеке басы туралы мәліметтерді жинау әдістері мен тәсілдерін өндейді, қылмыстық әрекеттерді ашу үшін және қылмыскерлерді қайта тәрбиелеу жөніндегі шараларды қабылдау үшін қажетті мәліметтер шеңберін анықтайды, айыпкердің жеке басы туралы дәлелдемелердің қайнар көзін көрсетеді, тергеу әрекеттерінің тактикалық тәсілдері туралы ұсыныстарды мәлімдейді, қалыптастырады, осы мәліметтердің толықтығы мен дұрыстығын қамтамасыз етеді. Айыпталушының жеке басын анықтап зерттемеу, оның әрекетін дұрыс саралауға және соттың жазалау шараларын әділетті қолдану мүмкін емес. Айыпкердің жеке басы – оны тәрбиелеуге байланысты қолданылатын тәсілдерді; айыпкердің қатысуымен тергеу әрекеттерін жүргізу тактикасын; оған қолданылатын бұлтартпау шараларын дұрыс іріктеп алу үшін және қылмысты алдын алу жөніндегі шараларды қабылдау әдістерін дұрыс таңдау мақсатында анықталады.

Алдын ала тергеуге қатысушы тұлғаның жеке басын анықтаудың көлемі мынандай: а) демографиялық; ә) өмір сүру жағдайы туралы; б) адамның денсаулық жағдайы жөніндегі, оның физикалық және психикалық ерекшеліктері туралы; в) сезіктінің (айыпкердің), куәнің, жәбірленушінің өмір бейнесін, оның мінез-құлқы мен таныстарын сипаттайтын; г) моральдық және интеллектуалдық қасиеттері, мінез-құлық ерекшеліктері туралы. Тергеушінің қолындағы айыпкердің жеке басына байланысты мәліметтер жекеленген тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде қолданылуы мүмкін. Мәселен, жауап алу кезіндегі айыпкердің жасын (мысалы, егер ол кәмелетке жасы толмаған болса) анықтауға байланысты алынған мәліметтер, жауап алудың тиімді ерекше тәсілдерін іріктеп алуға мүмкіндіктер береді; ал оның білімі, интеллектуалдық даму деңгейі жөніндегі алынған мәліметтер, айыпкердің жеке басына бағытталған тәсілдерді ұтымды түрде қолдануға, сонымен қатар олармен психологиялық байланысты орнату мен олардың жалған көрсетпелерін әшкерелеуге немесе алдын алуға жағдайлар жасайды.

Тінту барысында айыпкердің мамандығы, шұғылданатын кәсібі, дағдысы, мінез-құлық ерекшелігі туралы алынған мәліметтер құпия орындарды немесе басқа да іздестірудегі объектіні жасырған жерлерді іздеп табуға көмегін тигізеді.

Айыпкердің жеке басы жөніндегі алынған бұл мәліметтер, тергеу экспериментін жүргізу қажеттілігіне байланысты шешім қабылдауға, тергеу экспериментін ұйымдастыру мен оның қорытындыларын дұрыс бағалауға мүмкіндіктер туғызады.

Қылмыстық процесске қатысушы тұлғалар туралы мәліметтердің қайнар көзіне бірінші олардың өздері, екіншіден, бұл тұлғалар туралы мәліметтерді сипаттайтын әртүрлі объектілер, сонымен қатар, бұл тұлғалар туралы мәліметтер бар әртүрлі объектілер жатады.

Тергеуші ақиқатқа жету үшін келесідей әртүрлі таным әдістерін қолдана алады: а) бақылау (мысалы, жауап алу, тінту барысында); ә) эксперимент (тергеу эксперименті); б) салыстыру (беттестіру, тінту, тергеу эксперименттің жүргізу кезінде); в) жүйелі-құрылымдық талдау (субъект күрделі құрылым ретінде қарастырылады); г) адамның өткен өмірін зеттеу (биографиясы, реконструкция жасау арқылы); д) зерттеудің арнайы әдістерін; е) криминалистикалық (мысалы, айыпкердің жеке басы туралы мәліметтерді әртүрлі іздер тобынан алу; таныту барысында оның жеке басын сәйкестендіру); ж) сот-психологиялық (әңгімеге тарту, сөйлеу, тұлғаның жеке басына сот-психологиялық талдаулар жүргізу); з) сот-психологиялық (анамнез, амбулаториялық және стационарлық зерттеу әдістемелерін); г) сот-медициналық, биологиялық және т.б.

Криминалистикалық әдістеме ұсыныстарының құндылығы – қылмыстарды тергеу және ашу тәжірибесі арқылы тексеріледі. Тергеу әдістемесінің дамуы, криминалистика ғылымымен өңдеп жетілдірілген және тәжірибе жүзінде тексерілген әдістер мен тәсілдердің, құрал-жабдықтардың есебінен жүзеге асырылады. Теория мен тәжірибенің өзара байланысы – қылмыстардың жекеленген түрлері мен топтарын тергеу әдістемесінің күшіне енуінің маңызды кепілі болып табылады.

Тақырыбы: Қылмыстың криминалистикалық сипаттамасы (Өзекті дәріс)

Негізгі сұрақтар

1. Криминалистикалық сипаттаманың түсінігі және тарихи аспектілері
2. Криминалистикалық сипаттаманың түсінігі элементтері
3. Криминалистикалық сипаттаманың элементтері

Қылмыстарды тергеудің жекелеген әдістемесі олардың криминалистикалық сипаттамасымен тығыз байланысты. Көптеген ғылыми мақалаларда, ҚР-ның және жақын шетелдердегі қорғалған кандидаттық және докторлық диссертацияларда криминалистер аталған түсініктерге байланысты өздерінің пікірлерін дұрыс деп есептейді.

Алғаш рет “криминалистикалық сипаттама” түсінігі Ленинград мемлекеттік университетінің профессоры П.И. Люблинскиймен 1927 жылы ұсынылды. Ол криминалистикалық сипаттаманы криминалистикамен қатар, сот медицинасы, криминалдық психологиядан құралатын ілім ретінде қарастырды. Осылардың негізінде қандай да бір оқиғаның криминалистикалық сипаттамасы қалыптасуы қажет. Ол үшін П.И. Люблинский “не, қайда, қашан, кім, кімнің көмегімен, неге, қандай әдіспен” деген классикалық рим формуласын қолданды.

Осы кезден бастап, кеңестік криминалистер ғалымдар тергеу тәжірибесін зерттей және жалпылай отырып, жекелеген қылмыс түрлеріне тән белгілермен, бірқатар заңдылықтарды анықтады.

1966 жылы В.А. Сергеев криминалистикалық өзгешеліктері бар қылмыстардың ерекшелігін криминалистикалық сипаттама деп атауды ұсынып, бұл түсініктің күрделі құрылымға ие екендігін атап көрсетті.

1967 жылы А.Н. Колесниченко барлық қылмыстарға криминалистикалық маңызы бар жалпы белгілер тән екендігін айтты. Профессор С.П. Митричев қылмыстарды зерттеу кезінде криминалистикалық маңызы бар типтік белгілерге назар аудару қажет деп есептеді. Аталған зерттеулердің әрқайсысы қылмыстардың криминалистикалық сипаттамасының элементтерін өз тұрғысынан бөліп көрсетті.

1974 жылы криминалистика кафедрасының меңгерушілерінің бүкілодақтық семинары болып өтті. Аталған семинарда барлық қатысушыларға жекеленген қылмыс түрлерінің криминалистикалық сипаттамасын оқып зерттеу, сондай-ақ оны тергеу әдістемесінің құрамдас бөлігі ретінде қарау және криминалистиканың оқу бағдарламасына енгізу ұсынылды. Қылмыстардың криминалистикалық сипаттамасы – криминалистикадағы жеке теориялық ілім болып табылатындығын атап өткен жөн.

Барлық криминалистер криминалистикалық сипаттаманы қылмыстың ақпараттық үлгісі (моделі) және қылмыстардың белгілерінің жүйесі ретінде қарастырады. Криминалистердің пікірлері бойынша, криминалистикалық сипаттаманың тәжірибелік маңызы – оның ғылыми негізделген нұсқауларды жасауға, тергеушінің дұрыс бағытталған қызметін қалыптастыруға, тергеудің неғұрлым объективті жолдарын, әдіс-тәсілдерін таңдауға, сондай-ақ жекелеген тергеу әрекеттерін жүргізудің тактикасын анықтауға мүмкіндік беретіндігінде.

Криминалистикалық сипаттама түсінігінің күрделілігіне байланысты барлық криминалистердің көзқарастары бірдей. Дегенімен де, криминалистикалық сипаттама қандай элементтерден тұратындығына келетін болсақ, ол элементтердің саны жөнінде бірыңғай ойлар қалыптаспаған. Криминалистикалық сипаттама түсінігі мазмұнының күрделілігін оңай дәлелдеуге болады, бірақ оның құрамына қандай элементтерді енгізу туралы осы уақытқа дейін біртұтас көзқарас айтылмаған. Криминалистикалық сипаттама

түсінігінің қалыптасуының алғашқы кезеңіне кейбір авторлар оның қатарына қылмыстың қылмыстық-құқықтық, процесуалдық сипаттамаларын енгізеді. Атап айтсақ, И.А. Возгрин криминалистикалық сипаттама осы екі сипаттамадан құралу қажеттігін ерекше атап көрсеткен. Дегенмен де, кейінірек ол өз көзқарасын өзгертіп, төмендегілерді криминалистикалық сипаттама элементтері қатарынан шығарып тастады.

1. бастапқы ақпараттың сипаттамасын;
2. қылмыстық қол сұғушылықтың пәні туралы мәліметтерді;
3. қылмысқа дайындалу, орындау, оның ізін жасыру әдістері мен олардың қылмыстық әрекеттерінің зардабы жөніндегі мәліметтерді;
4. қылмыскер мен жәбірленушінің тұлғалық ерекшеліктері туралы мәліметтерді;
5. қылмыстың неғұрлым кеңінен тараған ниет-себептері туралы жалпылама мәліметтерді;

Р.С. Белкиннің, И.Ф. Пантелеевтің, А.Ф. Савкиннің пікірлері бойынша, түрлік криминалистикалық сипаттаманы қалыптастыру кезінде қылмыстық-құқықтық сипаттаманы ескеру қажет деп санайды. Бірақ бұл қылмыстық-құқықтық сипаттаманы криминалистикалық сипаттаманың құрылымына енгізудің негізі болып табылмайды. Осы пікірді профессор Г.А. Мозговых та ұстанады. Оның ойы бойынша, дәлелдеу пәні туралы мәселеге де көңіл аудару қажет. Бұрынырақ криминалистикалық сипаттама туралы ілім қалыптаспай тұрып, жеке әдістемеге дәлелденуге жататын мән-жайларды енгізу дұрыс деп есептеген. Қылмыстардың криминалистикалық сипаттамасын жеке әдістемеге енгізгеннен кейін дәлелдеу пәні арқылы криминалистикалық маңызы бар белгілерді айқындаудың қажеттілігі жойылды.

И.Ф. Пантелеев, А.Ф. Савкин өз еңбектерінде: “дәлелдеу пәні мен түрлік криминалистикалық сипаттама – әр түрлі түсініктер” деп өте орынды көрсеткен. Дәлелдеу пәнінің түсінігі сот дәлелдемелер теориясына тән және ол дәлелденуге жататын маңызды мән-жайлардың қажетті жиынтығын көрсетеді. Дәлелдеу пәні мен криминалистикалық сипаттама арасында дәлелдеу теориясы мен қылмыс туралы ілім арасындағыдай байланыс бар.

Қазіргі уақытқа дейін криминалистикалық сипаттама элементтерінің саны туралы бірыңғай көзқарас жоқ. Бірақ типтік криминалистикалық сипаттамада мынадай элементтерді бөліп көрсетуге болады:

- қылмыс жасау тәсілі;
- қылмыстық қол сұғушылықтың пәні;
- қылмыскер мен жәбірленушінің ерекшеліктері;
- қылмыс механизмі, т.б.

Криминалистикалық сипаттаманың осы және өзге элементтері түрлік криминалистикалық сипаттамада неғұрлым жан-жақты қарастырылса, соғұрлым бұл түсінік тәжірибеде үлкен бағаға ие болады.

Криминалистикалық сипаттама – қылмыстарды табу, тергеу және алдын алудың тиімді әдіс-тәсілдерін дұрыс анықтауға ықпал ететін қылмыс туралы мәліметтердің жүйесі болып табылады.

Криминалистикалық сипаттаманың мазмұнына белгілі бір категориядағы қылмыстарды жасаудың элементтері, осы элементтердің арасындағы криминалистикалық маңызы бар байланыстар туралы мәліметтер жатқызылады. Криминалистикалық сипаттаманың ақпараттық негізін тергеу тәжірибесін зерттеу нәтижелері құрайды.

Криминалистикалық сипаттама туралы ілім – криминалистикалық әдістеменің құрамдас бөлігі болып табылады. Криминалистикалық сипаттаманың жалпы ережелері – криминалистикалық әдістеменің жалпы теориялық бөлімінің маңызды жағы. Ал жекеленген қылмыс түрлерінің криминалистикалық сипаттамасы осы қылмыстарды тергеудің криминалистикалық әдістемелерінің құрылымдық элементі.

Қылмыстардың криминалистикалық сипаттамасы туралы ілімді қалыптастыру – криминалистика ғылымының дамуына да, тергеу тәжірибесінің одан әрі жетілдірілуіне де ықпал етеді.

Криминалистикалық сипаттаманы тәжірибелік қолданудың негізгі бағыттары:

- қылмысты ашу, болжаулар жасау;
- қылмыскер тұлғасы туралы болжау жасау;
- қылмыс туралы ақпараттың мүмкін болатын шеңберін дұрыс анықтау үшін із қалдыру механизмі туралы мәліметтерді табу жөніндегі жұмыстарды қолдану;
- тергеушінің тергеу әрекеттерін (сезіктіден, айыпталушыдан, жәбірленушіден жауап алу және т.б.) жүргізу кезінде тактикалық әдіс-тәсілдерін анықтау үшін;
- тиімді және дұрыс тактикалық шешім қабылдау үшін.

Әрі қарай, криминалистикалық сипаттама тергеу әдістемесінің барлық мазмұнына енгізіледі және қандай да бір жеке тергеу ұсыныстарын негіздеу үшін қолданылады деп ойлауға барлық негіз бар.

§2. Криминалистикалық сипаттаманың элементтері

Қылмыстардың криминалистикалық сипаттамасында әрбір элемент белгілі бір мазмұнға ие. Төменде көрсетілетін элементтер профессор Г.А. Мозговыхпен қарастырылған. Оларға жеке тоқталатын болсақ:

1. Қылмыскердің тұлғасы

Қылмыскер тұлғасы – криминологиялық ғылымның негізгі зерттеу объектісі. Криминалистика ғылым ретінде қалыптасқан сәттен бастап, қылмыскердің тұлғасын зерттеу мәселесіне көп көңіл бөлініп келеді. Н.П. Яблоков қылмыскердің тұлғасын криминалистикалық зерттеуде екі бағытты бөліп көрсетеді. Бірінші бағыт – әрекеттің түрі, орны мен уақытын, қылмыстық қол сұғушылықтың пәнін ескере отырып белгісіз қылмыскердің тұлғасы туралы мәліметтерді алуды қарастырады. Екіншісі – субъект тұлғасының криминалистикалық тұрғыдан бағалау мақсатында сезіктінің немесе айыпталушының тұлғасын зерттеу. Аталған екінші бағыттың жалпыланған ғылыми нәтижелері қылмыскер тұлғасының типологиялық ерекшеліктері туралы ақпаратты қалыптастыруда маңызы ерекше. Қылмысты тергеу процесінде белгісіз қылмыскердің тұлғасын криминалистикалық зерттегенде оқиға болған жерден табылған материалдық іздерді зерттеу жолымен, сондай-ақ жәбірленуші мен куәлардың көмегімен қылмыс жасаған тұлғаның биологиялық, физиологиялық, кәсіби белгілері есепке алынады. Қылмыстың криминалистикалық сипаттамасы үшін қылмыскердің әлеуметтік, демографиялық, психологиялық қасиеттері де үлкен маңызға ие. Олар мыналар:

- өмірбаян сипатындағы мәліметтер (жасы, жынысы, ұлты, білімі, отбасы жағдайы);
- қоғам өмірінің негізгі салаларында тұлғаның қатысуын сипаттайтын мәліметтер;
- тұлғаның әлеуметтік-психологиялық қасиеттері (темперамент, ерік-сезіктері);

Әр түрлі қылмыстар жасайтын субъектілердің тұлғасы жөніндегі осы мәліметтерді жалпылау – қылмыскер тұлғасын қылмыстың криминалистикалық сипаттамасының маңызды элементтері ретінде нақтылауға көмектеседі.

2. Қылмыстың жәбірленушісі

Кейбір қылмыстар бойынша криминалистикалық талдауда жәбірленушінің типологиялық ерекшеліктері алдыңғы орынға ие болады. Себебі, жәбірленуші алдын ала тергеу мен сот мәжілісінің орталық фигурасы болып табылады. Жәбірленуші тұлғасының ерекшеліктері жөніндегі мәліметтер криминалистикалық жоғары маңызға ие. Олар:

- жәбірленушінің әрекеттерінің қылмыс механизмінің қалыптасуына тигізетін әсерін анықтауға;

- жәбірленушінің тұлғасын, оның қылмыскермен қарым-қатынасын зерттеуге;
- тергеу кезіндегі жәбірленушінің жүріс-тұрысын болжауға;
- жәбірленушінің тұлғасы мен жүріс-тұрысымен байланыста болатын қылмыстың жасалуына итермелеген себептер мен жағдайларды бекітуге;
- жәбірленушінің қатысуымен жүргізілетін тергеу әрекеттерінің тактикалық әдістерін таңдауға көмектеседі;

Жәбірленушінің тұлғасы туралы типологиялық мәліметтер жауап алу және оның қатысуымен өзге тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде жәбірленушімен психологиялық байланыс қалыптастыру үшін маңызы бар.

3. Қылмыс жасау тәсілі

Көптеген криминалистердің пікірлері бойынша, бұл элемент өте үлкен маңызға ие. Әрбір жекелеген жағдайларда қылмыс жасау тәсілі нақты болады. Қылмыстық-құқықтық ғылымында қылмыс жасау тәсілі қылмыс құрамының объективтік жағын сипаттау үшін қажет. Ал қылмыстық іс жүргізу құқығында бұл элемент қылмыстық іс бойынша дәлелденуге жататын мән-жайлардың бірі және айыптау қорытындысы мен айыптау үкімінің құрылымындағы міндетті элементтердің бірі ретінде қарастырылады.

Криминалистикада қылмыс жасау тәсілі – қылмыс іздерін қайдан, кімнен іздеуді, ол іздер қандай құралдармен қалдырылғандығы, т.б. мән-жайларды анықтауға көмектесетін ақпараттың маңызды қайнар көзі болып табылады.

Қылмыс жасау тәсілі – деп қоршаған орта жағдайлары мен қылмыскердің психофизиологиялық қасиеттерімен анықталған, қылмысқа дайындалу, оны орындау мен ізін жасыру жөніндегі әрекеттердің жүйесін түсінеміз. Қылмыс жасау әдісі криминалистикалық сипаттаманың негізгі элементтерінің бірі екендігі туралы барлық криминалистердің пікірі бір болып есептеледі. Қылмыс жасау әдісін танып-білу – іс бойынша қажетті мән-жайларды танудың кілті десекте болар.

Қылмыс жасау тәсілдерін қалыптастыруға объективтік және субъективтік факторлар негізделеді. Объективтік факторларға қылмыскер қол сұққан қоғамдық қатынастардың түрі мен сипатын, қылмыскер әрекет еткен жағдайды, қылмыстық қол сұғушылық пәнінің ерекшеліктерін жатқызуға, ал субъективтік факторлардың қатарына қылмыскер мен жәбірленушінің психологиялық ерекшеліктерін, қылмыстың ниеті мен мақсатын кіргізуге болады.

Қылмыс жасау тәсілі – күрделі, әрі жинақтаушы ұғым. Қасақана жасалған қылмыстарға байланысты қылмыс жасау әдісі бойынша мынандай элементті көрсетуге болады: дайындалу, орындау, оның ізін жасыру әдістері. Ал абайсызда жасалған қылмыстарда келесідей екі немесе бір элемент орын алуы мүмкін: орындау немесе орындау және жасыру әдістері.

4. Қылмыс жасау механизмі

Криминалистикалық талдау жасалғанда қылмыс жасау әдісімен бірге, қылмыс жасау механизмі сияқты түсінік те қолданылады. Егер қылмыс жасау әдісі – қылмыстық нәтижеге жетуге және оның зардабын жасыруға бағытталған әрекеттер туралы ақпаратты қамтыған жағдайларда қылмыс жасау механизмі барлық компоненттермен өзара байланыста болатын қылмыстық әрекеттердің динамикасын көрсетеді. Әрбір жүйе сияқты, қылмыс жасау механизмі белгілі бір заңдылықтардың әсерімен қалыптасады. Көптеген криминалист ғалымдар криминалистикалық сипаттамада элементтің бұл түрін көрсетпейді. Бұл элемент қылмыскер тарапынан болған әрекеттің көп деңгейлілігімен, қылмыстық әрекетке белгілі бір қатысушыларды тартумен және көптеген фактілердің әсер етуімен сипатталады.

5. Бастапқы тергеу ситуациясы

И.Ф. Пантелеев пен А.Ф. Савкин қылмыстардың криминалистикалық сипаттамасының құрылымындағы осы элементке көп көңіл бөлген. Олар: “Жалпы алғанда, тергеу ситуациясы – нақ сол сәтте қылмысты тергеу жүзеге асырылып жатқан жағдайлардың жиынтығынан тұрады” – деп көрсетті. Ол объективтік және субъективтік факторлардың әсерімен қалыптасады. Объективтік факторлар – тергеудің белгілі бір кезеңінде қолданылатын дәлелдемелік және бағдарлаушы ақпараттың көлемі мен сипатынан құралады. Ал субъективтік факторлар – тергеушімен іс бойынша қатысушы тұлғалардың өзара қарым-қатынасының ерекшеліктері мен психикалық жағдайынан тұрады,” - деп нақтылайды. Профессор Н.А. Селиванов өз еңбегінде: “тергеу ситуациясын тергеу жүргізу үшін маңызы бар ақпараттың қосындысы ретінде қарастырады”.

В.К. Гавло “тергеу ситуациясын белгілі бір тергеу сатысындағы оқиғаның маңызды белгілерін көрсететін фактілік мәліметтердің жиынтығы,” - деп көрсеткен.

Ал Л.Я. Драпкин өз пікірі бойынша: “тергеу ситуациясы тергеушінің өз әрекеттерін жоспарлайтын өзіндік “ақпараттық үлгі” - деп ұсыныс жасаған.

Әртүрлі қылмыс түрлерін тергеудің бастапқы кезеңіне тән тергеу ситуациялары өз сипаты мен сапасы бойынша ерекшеленеді. Дегенімен де, алғашқы тергеу ситуациясы мен тергеу ситуациясы туралы түсініктер әр түрлі мазмұндағы түсінік болып табылады. Тергеу ситуациясы – алғашқы, аралық және соңғы болып бөлінуі мүмкін және қылмыстарды тергеу әдістемесінде елеулі орынға ие. Криминалистикалық сипаттаманың элементі болып тек бастапқы тергеу ситуациясы танылуы мүмкін және осы арқылы тергеуші қылмыс белгілерін анықтау сәтіндегі жағдаймен таныс болады. Осы қылмыстарды тергеудің әдістемесі тергеудің ең тиімді бағытын таңдауда нақты ұсыныстар жиынтығын, негізделінген ғылыми-техникалық әдістер мен құрал-жабдықтарын және тактикалық тәсілдерін қарастырады. Криминалистикалық сипаттамадағы тергеу ситуацияларын дұрыс бағалау – тергеудің тиімді бағыттарын таңдаудағы маңызды шарт болып табылады.

6. Қылмыс жасау жағдайы

Қылмыс оқиғалары объективтік шындық процестерімен және қылмысқа қандай да бір қатысы бар тұлғалардың жүріс-тұрысымен өзара байланысты болатын: уақыт, жер және қоршаған ортаның нақты жағдайларында орын алады. Қылмыс жасау жағдайларын анықтау және талдау арқылы қылмыс іздерін, куәларды, т.б. мән-жайларды анықтау жөнінде өте бағалы криминалистикалық ақпараттарға қол жеткізуге болады.

Р.С. Белкиннің анықтауы бойынша: «қылмыс жасау жағдайы – бұл нақты өмірлік жағдайлар. Оның құрамына оқиғаға қатысушылардың жүріс-тұрысы, осы қатысушылардың әрекеттеріне ықпал ететін немесе кедергі болатын әр түрлі жағдайлар кіреді».

Ал В.А. Образцов заң оқулықтарында қылмыс жасау жағдайларының мазмұнына: “қылмыс жасалған жердің, уақыттың сипаттамасымен қатар, сол жердің территориялық, климаттық, демографиялық ерекшеліктерін де енгізуді” – ұсынған.

Қылмыс жасау жағдайларының элементтерін табу және талдау тергеудің неғұрлым тиімді жолдарын анықтау үшін өте бағалы криминалистикалық ақпаратты ұсынады. Қылмыс жасау жағдайлары туралы осы және басқа да мәліметтерді талдау және жалпылау нақты қылмысты тергеу барысында қылмыскердің жұмыс орны мен мекен-жайын анықтауға көмек келтіреді.

7. Қылмыстық қол сұғушылықтың заты

Қылмыс жасау процесінде қылмыскердің тікелей әсер етеуіне ұшыраған материалды құнды заттар – қылмыстық қол сұғушылықтың заты болып табылады.

Қылмыстың объектісіне қоғамдық қатынастар, ал қылмыстың затына осы қатынастардың дамуын қамтамасыз ететін олардың материалдық көріністері жатады.

Әртүрлі қылмыс түрлерін жасау кезінде қылмыстық қол сұғушылықтың заты ретінде төмендегілер табылуы мүмкін:

- мүлік (мемлекеттік, қоғамдық және т.б.);
- айналымы шектелген заттар (қару, оқ-дәрілер, жарылғыш заттар, есірткі, психотроптық заттар);
- мемлекеттік құпияны құрайтын мәліметтер;
- тарихи, мәдени тұрғыдан бағалылығы бар заттар мен құжаттар;
- табиғи байлықтар.

Дегенімен де, бұл элемент барлық қылмыс түрлеріне, мысалы: бұзақылық, жол-көлік оқиғасы, қоршаған ортаны ластау қылмыс түрлеріне тән емес. Қылмыстық қол сұғушылық затының криминалистикалық маңызы, ең алдымен қылмыс жасау процесінде нақты заттарға қылмыскердің әсер етуімен қамтамасыз етілетіндігінде. Қылмыстық қол сұғушылық затының ерекшеліктерін білудің маңызы тергеушіге белгілі бір іздердің түрін тауып, оларды бекітуге бағдар береді. Қылмыстық қол сұғушылықтың бұдан басқа да ерекшеліктерін білу және ол туралы жалпылама мәліметтер – нақты қылмыс категориялары туралы негізделген болжаулар жасауға мүмкіндіктер береді.

8. Қылмыстың материалдық іздері

Іздер – қылмысты ашу үшін қажетті маңызды әдістер болып табылады. Бірақ барлық криминалистер криминалистикалық сипаттамаға іздер және оларды табуға мүмкін болатын жерлер туралы мәліметтерді енгізуге бірдей қарамайды. Г.А. Мозговых, В.А. Сергеев, Е.Ф. Жәкішев т.б. ғалымдар: “бұл мәліметтер криминалистикалық сипаттамаға енгізілуі тиіс” – деп есептейді. Профессор Г.А. Мозговых, “әрбір қылмыс түрі іздер түріндегі материалдық зардаптардағы өзіндік белгілерімен ерекшеленеді,” – деп бөліп көрсеткен.

Көптеген типтік іздерді, олардың пайда болу механизмін, жиналуы мүмкін болатын орындарды танып-білу нақты қылмысты ашудың жолын айқындайды. Қылмыс жасау кезінде пайда болатын материалдық өзгерістер қылмыс оқиғасымен себепті байланыста бола отырып, үлкен дәлелдемелік маңызға ие болады.

9. Қылмыстың ниеті және мақсаты

Ниет және мақсат – қылмыс құрамының субъективтік жағының өзара тығыз байланысты белгілері болып табылады. Сондықтан заңи әдебиеттерде бұл ғылыми категориялар бірге қарастырылады. Қылмыстық-құқықтық ғылымда ниет деп қылмыс жасауға итермелеген, қажеттіліктер мен мүдделермен қамтамасыз етілген тұлғаның саналы түрде көрініс табатын ішкі сезімдерін айтамыз.

Ал мақсат деп қылмыс жасау нәтижесінде қылмыскердің сыртқы өмірінде болатын өзгерістер туралы тұлғаның ой-пікірін түсінеміз. Ниет әрбір қылмысқа тән және қызғаныш, кек алу, көре алмаушылық, жек көрушілік, бұзақылық немесе пайдакүнемдік сипатта көрініс табуы мүмкін. Мақсат – қылмыс жасауға итермелей отырып, тұлғаның еркін білдіреді. Қылмыстық жүріс-тұрыстың шынайы ниеті мен мақсаттарын білу қылмысты тергеу барысында оның қозғаушы факторларын бекітуге көмектеседі.

10. Қылмыстың салдары

Қылмыстың салдары немесе нәтижесі деп тұлғаның әрекетімен қамтамасыз етілген және қылмыс құрамының объективтік белгілеріне жатқызылатын, қылмыстық заңмен қорғалатын қоғамдық қатынастардағы немесе қоршаған ортада болған өзгерістерді айтамыз.

Қылмыстық әрекет әр түрлі зиянды және қоғамға қауіпті салдарларды туындатуы мүмкін. Қылмыс салдары түсінігінің криминалистикалық аспектісі қылмыс іздері мен

белгілерін тауып, оларды зерттеу және іс бойынша объективті шындықты бекіту үшін маңызы бар, қылмыс жасауға байланысты қоршаған ортада болған өзгерістерді де қамтиды. Қылмыстық нәтиже – дене зақымымен, мүліктік немесе моральдық зиянмен көрініс табуы мүмкін. Қылмысты тергеу процесінде оның салдары себепті байланыс тұрғысынан жан-жақты талдануы керек. Бұл аталған элементтің криминалистикалық сипаттама құрылымындағы маңыздылығын арттырып, нақты қылмыс түрлерін тергеу кезінде дәлелдеу үшін маңызы бар барлық мән-жайларды жан-жақты бекітуге септігін тигізеді.

11. Қылмыс жасауға итермелейтін себептер мен жағдайлар

Себеп – бұл тергеуді туындататын құбылыс, оның әрекет етуі салдар туындау үшін қажетті оқиғалардың белгілі бір дамуын алдын ала анықтайды. Қылмыс жасауға итермелеген жағдайлар – қылмысты туындатпайтын құбылыс-процестер, бірақ олар себептің әрекет етуін жеңілдетеді және қамтамасыз етеді.

Криминалистика ғылымының бір міндеті – оның пәнін анықтай отырып, қылмысты алдын алу болып табылады. Бұл міндетті орындау оның жасалуына көмегін тигізген себептер мен жағдайларға талдау жасамай мүмкін болмайды. Сондықтан тергеу процесінде оларды анықтау үлкен криминалистикалық маңызға ие, себебі оларды танып-білу:

- қарастырылып отырған қылмыстың жасалу жағдайларын жан-жақты анықтауға көмектеседі;
- тергеушіге ұқсас қылмыстардан сақтандыру жөнінде белгілі бір шаралар қабылдауға мүмкіндік береді;
- себептер мен жағдайларды жалпылау әр түрлі мемлекеттік органдармен және қоғамдық ұйымдармен жүргізілетін қылмыстан сақтандыру жөніндегі шараларды талдағанда қолданылуы мүмкін;

12. Қылмыс мән-жайлары бойынша көрсетпелерді қалыптастыруға әсер ететін факторлар

Қылмыстарды тергеу процесінде іс бойынша дәлелдік ақпараттың маңызды бөлігін тергеуші куәлардан, жәбірленуші, сезікті, айыпталушыдан жауап алу кезінде алады. Көрсетпелердің қалыптасу процесі 3 кезеңнен тұрады:

- қабылдау (восприятие);
- есте сақтау (запоминание);
- еске түсіру (воспроизведение).

Тергеліп отырған оқиғаның мән-жайлары жөнінде ақпараттарды алу мақсатында жауап алу жүргізу кезінде тергеуші аталған факторларды білуі қажет және көрсетпелерді бағалау кезінде ескереді. Сәйкесінше, шынайы көрсетпелер алуға бағытталған тактикалық және психологиялық тәсілдерді қолдануы тиіс.

Сондықтан тергеліп отырған әрекеттің мән-жайлары жөніндегі көрсетпелердің толықтығы мен шынайылығына әсер ететін факторлар туралы жалпылама мәліметтер кез-келген қылмыс түрінің криминалистикалық сипаттамасының маңызды элементі болып табылады.

13. Қылмыс іздерін жасыруға бағытталуы мүмкін әрекеттер

Қылмыс іздерін жасыру бойынша жүргізілетін әрекеттер тергеуге кедергі жасауға бағытталады және жасыру (утаивание), жою (уничтожение), инсценировка және жалғандық (фальсификация) түрінде көрініс табуы мүмкін.

Жасыру кезінде қылмысты тергеу үшін маңызды ақпарат тергеушіге беймәлім болады. Жою – қылмыс іздері мен ол туралы ақпаратты физикалық күш тұрғысынан жою жөніндегі белсенді әрекеттерден көрініс табады.

Инсценировка – қылмыскер, қылмыс құралы және қылмыс жасаудың мән-жайлары туралы түсініктерді өзгерту мақсатында жүзеге асырылады. Мысалы: объектілердің орнын ауыстыру, қылмыс субъектісінің сыртқы көрінісін өзгерту және т.б.

Іздер мен өзге де дәлелдемелік ақпараттың жалғандығы – олар туралы жалған түсінік қалыптастыруға бағытталған. Мысалы: жалған көрсетпелер беру, жалған куәларды қою, жалған іздер қалыптастыру және т.б.

Тергеушінің қылмысты жасыру тәсілін білуі қылмыскердің айла-тәсілдерін уақытылы анықтауға, сондай-ақ осы бағытта қолданылып жатқан мүмкін болатын әрекеттерді алдын алуға септігін тигізеді.

Тақырыбы: Криминалистикалық болжаулар және тергеуді жоспар

Негізгі сұрақтар

1. Тергеу болжауының және тергеу жоспарының түсінігі, олардың өзара байланысы
2. Тергеу жоспарының негізгі қағидалары, элементтері және жоспар жасау техникасы
3. Тергеушінің жедел-іздігі, анықтама және басқа да органдармен байланысы

1 Тергеу болжауының және тергеу жоспарының түсінігі, олардың өзара байланысы

Қылмыстың тез арада ашылуы, тергеудің сапасы, тергеушінің істі тергеуге байланысты жұмысының мақсатты және ұйымдасқан түрде жүргізілуі тергеудің белгілі бір жоспармен жүргізілуіне тікелей байланысты. Қылмыстық іс қозғалғаннан кейін тергеу жоспарын жасау арқылы тергеуші тергеу барысында шешілетін сұрақтарды толық айқындап алып, осы сұрақтарды нақтылы қандай тергеу әрекеттерін, жедел-іздігі және басқа да ұйымдастырушылық шаралар жүргізу арқылы шешуге болатынын анықтап белгілейді.

Сұрақтар тергеп отырған қылмыстың мән-жайын анықтауға байланысты болу керек. Сондықтан жоспарға кіретін сұрақтар осы қылмыс жөнінде тергеушінің ойша жасаған болжауынан туындайды. Тергеп отырған қылмыстың қалай, қандай жағдайда болғанын тергеуші, әрине, өз көзімен көрген жоқ. Бірақ қылмысты толық және объективті тергеу үшін тергеуші қылмыстың қалай болғанын ойша болса да болжап, қылмыстың жасалу жолын көз алдына елестетіп көріп, оның бейнесін ойша жасап көруі керек. Осындай ойша шығармашылық талдау процесінің үстінде осы қылмыстың қандай жағдайда болғандығы, қылмысқа қатынасқан адамдар және де қылмысты оқиганың басқа да мән-жайлары жөнінде белгілі бір болжаулар пайда болады. Тергеушінің бұл ойша талдау арқылы жүргізетін шығармашылық, белгілі бір сұрақтарды шешуге бағытталған іздеу процесі логикалық гипотеза әдістеріне негізделеді. Сондықтан тергеу болжауы логикалық табиғаты жағынан алғанда гипотезаның бір түріне — жұмыс гипотезасына жатады.

Болжаудың мазмұны және мағынасына байланысты тергеу болжауы жалпы және жеке болып екі түрге бөлінеді. Жалпы болжау — ол нақты қандай қылмыстың болғандығы жөніндегі тергеушінің ой-пікірі. Айталық, оқиға болған жерде мәйіт табылған жағдайда тергеуші осы оқиға жөнінде мына төмендегідей болжаулар жасай алады: жәбірленушіні біреу қасақана өлтірді, абайсызда өлтірді, не өзін-өзі өлтірушілік. Атап айтқанда, мұндай жалпы болжауда қандай қылмыс жасалғандығы жөнінде белгілі бір пікір туындайды. Осы жасалған жалпы болжаудың әрқайсысынан сұрақтар туындап, олар жөнінде жеке болжаулар жасалады. Мысалы, қылмысты белгілі бір адамның жасағандығы, қашан, қай мезгілде және қандай қару пайдаланғандығы жөніндегі, т.б. сұрақ-болжаулар. Осындай шығармашылық талдаудан туындаған тергеу болжауларының бәрі бірдей тексерілуі қажет. Бастапқы кезде жасалған болжаулардың қайсысы дұрыс

екенін біліп аңғаруға болмайды. Сондықтан жасалған болжаулардың бәрін бір кезекте қосарлы түрде тексеріп анықтау керек. Егер тергеуші осы сәтте шындыққа жатады деп тапқан бір болжауды ғана тексерумен айналысса, кейін ол болжау бекітілмей қалған жағдайда, басқа болжаулардың тексерілуін кешіктіріп алады.

Сонымен тергеу болжауы дегеніміз тергеудің белгілі бір кезеңдерінде туындаған жағдайларға, жиналған айғақты дәлелдемелерге негізделген қылмыстың түрі, оның болу тетігі және қылмыстың басқа да мән-жайлары жөніндегі тергеушінің ой-пікірі. Қылмыстық іс бойынша жасалған болжауларды және одан туындайтын сұрақтарды шешу үшін арнайы тергеу әрекеттерін, жедел-ізвестіру және басқа да анықтама жұмыстарын жүргізу керек. Бұл жүргізілетін жұмыстар белгілі бір кезекпен, тәртіппен, жоспарлы түрде өткізілуі керек болғандықтан, анықталатын сұрақтарды, тергеу шараларын толық қамтитын тергеу жоспары жасалады. Тергеу жоспарын осы тұрғыдан алып қарастырсақ, ол негізінен тергеу болжауын тексеріп, анықтауға бағытталған жоспар екендігі айқын көрінеді. Сонымен тергеу жоспарының логикалық негізі – тергеу болжаулары. Тергеу болжауларының, оны тексеруге бағытталған тергеу жоспарының жалпы бір шығармашылық жұмыстың бірімен-бірі байланысты екі сатысы екендігі, міне, осымен сипатталады. Тергеушінің шығармашылық ой-пікірі, осыған байланысты жасалған болжаулары қағазға жоспар арқылы түсіп, жоспарда көрсетілген тергеу шараларын жүргізу арқылы жүзеге асады.

2. Тергеу жоспарының негізгі қағидалары, элементтері және жоспар жасау техникасы

Тергеу жоспарын жасау белгілі бір қағидаларға негізделеді. Жоспарды жасау үстінде тергеушінің міндетті түрде ескеретін шартты қағидалары бар. Олар: жоспардың жекелігі, нақтылығы, серпінділігі, жоспарланған шаралардың іске асу айқындығы, заңдылығы және қолайлылығы.

Жоспардың жекелілігі дегеніміз ол жоспардың тіке осы қылмысты ашуға, іске керектігі не осы іске байланысты сұрақтарды анықтауға бағытталуы және қылмыстық істі жүргізу үстінде жиналған дәлелдемелерге негізделуі. Анықталатын сұрақтарды, жүргізетін тергеу әрекеттерін және басқа да ұйымдық жұмыстарын тергеушінің тіке өзінің жоспарлауы оның бұл бағыттағы жұмысын шығармашылық арнаға түсіреді, сонымен қатар тергеушінің жауапкершілігін арттырады.

Тергеу жоспарының нақтылығы дегеніміз – ол анықтауға жататын сұрақтардың түсінікті және анық болуы, осы сұрақтарды шешу жолдарының нақтыланып көрсетілуі. Жоспарда жалпы және декларативті сипатта көрсетілген тармақтардың болмауы шарт. Егер де іс бойынша анықталуға жататын жалпы сұрақтар болса, олар нақтыланып, анықталып көрсетілуі тиіс. Сұрақтардың анық көрсетілуі оларды тез арада шешіп, анықтауды жеңілдетеді.

Жоспардың серпінділігі (динамикалық қағидасы) ол тергеудің әр кезеңінде әрқилы тергеу ситуациясына сай өзгеріп тұруы. Тергеу процесі құбылмалы, әр уақытта өзгеріп отыратын процестердің қатарына жатады. Тергеу үстінде, әрине, бұрын жоспарды құрғанда белгілі болмаған мәселелердің, сұрақтардың туындауы мүмкін. Осылардың бәрін дер кезінде жоспарға кіргізіп жасалған тергеу жоспары толықтырылып, өзгертіліп отырылады. Сондықтан болған өзгерістерді дер кезінде енгізіп, қосып отыруға тергеу жоспары бейімді болу керек. Тергеу жоспарын құрғанда оған іс жүзінде анықтауға болатын сұрақтарды және белгілі мерзімде нақтылы орындауға мүмкін жұмыстарды, тергеу шараларын кіргізу қажет. Бұл жоспардың нақты орындалуын қамтамасыз етеді.

Анықталуы жоспарланған сұрақтар іс бойынша жасалған тергеу болжауларынан туындайды. Осы тергеу жоспарында көрсетілген сұрақтарды анықтау үшін өткізілуі тиіс жұмыс әрекеттері заңға қайшы келмеуі керек. Мұны тергеуді жоспарлаудың заңдылық қағидасы деп атайды. Тергеу әрекеттерінің, жедел-ізвестіру және басқа ұйымдық

жұмыстардың дәлелдеме алуға нәтижелігін және өткізуге қолайлығын арттыру үшін оларды ұтымды кезекпен өткізетіндей етіп жоспарлау қажет. Бірінші кезекте кідіртпей өткізуді қажет ететін тергеу әрекеттері және жедел-іздістіру жұмыстары жоспарлануы тиіс. Бұл тергеудің ықшамды және үйлесімді түрде өтуін қамтамасыз етеді.

Тергеу жоспары белгілі бір элементтерден құралады, осы қылмыс бойынша жасалған тергеу болжауларына негізделеді және сол болжауларды тексеруге бағытталады. Сондықтан жоспардың бірінші элементі – осы іс бойынша жасалған тергеу болжаулары. Бұл тергеу болжауларын тексеру үшін белгілі бір сұрақтарды, мәселелерді анықтауға тура келеді. Сондықтан тергеу жоспарын құрғанда болжаудан туындаған және осыған байланысты тексеруді қажет ететін сұрақтардың тізбегі жоспардың екінші элементі болып саналады. Жоспарға кірген сұрақтар тергеу әрекеттерін, жедел-іздістіру және басқа да жұмыстарды жүргізу арқылы анықталып, шешілетін болғандықтан, осы орындалатын тергеу шаралары жоспардың үшінші элементі болады.

Осы жоспарланған жұмыстарды кім және қай мерзімде өткізу керек екендігі де жоспарда көрсетіледі. Бұл жоспардың төртінші элементі болады. Кей жағдайларда тергеу шараларын орындайтын лауазымды адамның аты-жөні өзінше жеке жазылады. Мұндай жағдайда жоспар бес элементтен құралады.

Енді тергеу жоспарын кесте түрінде көрсетсек, ол төрт кейде бес бағаннан тұратындығы байқалады. Әр бағандағы жоспар бірімен-бірі тікелей байланысып, бірінен-бірі туындайды. Осындай жоспар бойынша тергеушінің қылмысты тергеуге байланысты жүргізетін жұмыстары кесте түрінде қағаз бетіне түсіріліп көрсетіледі.

Тергеу жоспары ойша және жазбаша түрде жасалады. Тергеудің бастапқы кезеңінде қылмыстық іс бойынша мәліметтердің аз мезгілінде тергеуші өз жұмысын ойша жоспарлайды. Кейбір кідіртпей жүргізуді қажет ететін тергеу әрекеттері жоспарсыз да жүргізіледі. Айталық, қылмыс жөнінде хабар алысымен тергеуші оқиға болған жерге барып қарайды және осы қараудың қорытындысынан туындаған тергеу әрекеттерін өткізеді. Осы тергеу шараларын жүргізіп, орындаудан жиналған дәлелдеме деректерді талдап, оларды айқындап, анықтау арқылы тергеу болжауларын жасап, осы болжауларды тексеруді жоспарлайды.

Тергеу тәжірибесінде тергеу жоспарының бірнеше түрі бар. Жұмыстың дұрыс жүргізілуі үшін жоғарыда көрсетілген элементтердің бәрі де жоспарда көрсетілуі керек. Жоспар бағандық және кестелік түрі бойынша жасалады.

**Қазақстан Республикасының ҚК-нің " " бабымен _____ қарсы қозғалған
№ — санды қылмыстық іс бойынша жасалған тергеу
Ж О С П А Р Ы**

Тергеу болжаулары	Анықталатын сұрақтар, істің мән-жайлары	Тергеу әрекеттері: жедел-іздістіру және басқа да жұмыстар	Орындау мерзімі	Орындау кімге жүктеледі	Шаралардың орындалу нәтижесі

Осы кестеде көрсетілгендей нысанда әр болжау бойынша жеке жоспар жасауға болады. Кейбір көп көріністі істер бойынша әр көрініске жеке-жеке жоспарлар да жасалады.

Жалпы тергеу жоспарына қосымша, оны толықтыруға бағытталған, жиналған айғақ мәліметтерін бір жүйеге келтіру үшін жоспарлаудың басқа да түрлері қолданылады. Мысалы, көп көріністі істер бойынша тергеп отырған қылмысқа қатынасы бар әр айыпкерге "жеке есеп" карточкесі толтырылады. Онда осы айыпкерге инкриминацияланған қылмыстық әрекеттер және оның осы қылмысқа қатысқандығын дәлелдейтін деректер келтіріледі. Жауапқа тартылған қылмыскерлердің саны көп, күрделі және көп көріністі істерді жоспарлаудың "шахматты ведомость" деген түрі де жиі қолданылады.

Мұндай жағдайда бірінші бағанға осы іс бойынша жауапқа тартылған айыпкерлердің аты-жөні жазылады да, одан кейінгі бағандарға қылмыстың жеке-жеке көріністері жазылады. Айыпкер қай қылмысты көрініске қатынасты болса сол бағанға "х" деген белгі қойылады. Осы жоспарлау тәсілін төмендегі кесте арқылы көрсетуге болады.

Қылмысты жасауға қатынасқандар.	1 көрініс.	2 көрініс.	3 көрініс.	4 көрініс.
1. Айыпкердің аты-жөні	х	х	х	
2. Айыпкердің аты-жөні		х	х	х
3. Айыпкердің аты-жөні	х	х		х

Кейбір өте үлкен істер бойынша күрделі, бірнеше торлы басқару жоспары да жасалады. Мұндай көп торлы кестеде тергеушінің бірнеше бағытта істейтін жұмыстары көрсетіледі. Оның ішіндегі неғұрлым маңызды жұмыстарды, қай бағытта және қандай тергеу шараларын орындау үстінде қандай кедергілердің, қиындықтардың кездесетіндігін алдын ала белгілеп алуға болады.

Тергеудің әр кезеңінде істелетін жұмыстарды жоспарлаудың өзіндік ерекшеліктері бар. Тергеудің бастапқы кезеңінде кідірілмейтін тергеу әрекеттері және жедел-ізвестіру жұмыстарының жүргізілуі жоспарланады. Тергеудің кейінгі кезеңдерінде жоспарға кіретін тергеу әрекеттері және жедел-ізвестіру жұмыстары негізінен айыпкердің жауабынан туындайтын мәселелерді тексеруге бағытталады. Ол үшін айталық, сот-сараптамасын тағайындау, тергеу экспериментін жүргізу, айғақтарды оқиға болған жерде тексеру мен нақтылау, тағы басқа да осыған ұқсас тергеу әрекеттерін өткізу жоспарланады.

Жалпы қылмыстық іс бойынша жасалатын тергеу жоспарымен қатар кейбір күрделі тергеу әрекеттерін, атап айтқанда, жауап алу, тергеу экспериментін жүргізу де жоспарланады. Мұндай жоспарда тергеу әрекетін жүргізгенде анықталатын сұрақтар, оны жүргізу үстінде қолданылатын тактикалық тәсілдер, сонымен қатар осы тергеу әрекетінің нәтижелігін арттыру үшін өткізілетін басқа да ұйымдық жұмыстар көрсетіліп, белгіленеді. Мұндай тергеу әрекеттерінің жоспары жалпы тергеу жоспарының бір элементі есебінде саналып, осы жоспардағы мәселелерді шешуге бағытталады.

3. Тергеушінің жедел-ізвестіру, анықтама және басқа да органдармен байланысы

Қылмыстық Іс Жүргізу кодексінің талабы бойынша тергеуші заңда көрсетілген тергеу әрекеттерін өткізу арқылы әр қозғалған іс бойынша қылмыстың мән-жайын анықтап, жасалған қылмысты дер кезінде ашуға тиіс. Бірақ тергеуші тек заңда көрсетілген әрекеттерді жүргізу арқылы, өзінің күшімен ғана бұл заңда көрсетілген міндетті орындай алмайды. Сондықтан тергеушінің жедел-ізвестіру жұмыстарын орындайтын, анықтама

жүргізетін органдардың қызметкерлерін көмекке алуға, оларға тергеу үстінде жасалған қылмыстың кейбір мән-жайларын анықтау жөнінде бұл органдардың қызметкерлеріне арнайы нұсқаулар беру жайындағы өкілеттігі заңда көрсетіліп, бекітілген. Тек жедел-ізвестіру жұмыстарын жүргізу барысында анықталған мәліметтерді және осы органның басқа да мүмкіншіліктерін толық пайдаланған жағдайда ғана тергеуші тергеп отырған қылмысты дер кезінде аша алады. Тергеуші мен жедел-ізвестіру органдарының бірлесіп істеуі арқылы қылмысты тез арада ашуға, қылмыскерді дер кезінде ұстауға, керекті заттай дәлелдемелерді толық жинап алуға болады. Қандай қылмысты тергегенде болсын бұл екі органның алдында тұрған тағы бір міндет – ол қылмысты алдын алу, қылмысқа әкелетін себептер мен жағдайларды анықтап, оларды жоюға арнайы жедел шаралар қолдану. Осындай ортақ міндеттері бар екі органның бір тергеу комитетінде шоғырлануы, атап айтқанда, бір мекеме шеңберінде болуы олардың қылмысқа қарсы күрес саласындағы ұйымдық тактикалық жұмыстарын, әрине сөзсіз арттырады.

Сонымен тергеу және анықтама жүргізуші органдардың тергеу үстінде қалыптасатын қарым-қатынасының түсінігі - қылмыстық істі тергегенде бір-біріне әкімшілік тұрғыдан тәуелсіз тергеу және жедел-ізвестіру органдарының қылмысты ашуға, оны сапалы тергеуге, қылмысты алдын алуға бірлесіп, іскерлікпен істейтін жұмыстары. Бірақ мақсаттары мен міндеттері бірдей, ортақ болғанмен аталған органдардың қызметтерінде өзіндік ерекшеліктер бар. Бұдан бұрынғы жедел-ізвестіру жұмыстары жөнінде заңда өте қысқа, мәлімдеме есебінде ғана айтылған болатын. Қазір арнайы жедел-ізвестіру жұмыстары жөніндегі заң қабылданғандықтан бұл органның өкілеттігі заң жүзінде толық бекітіліп көрсетілген. Осы заңға байланысты жедел-ізвестіру органдарына жоғарыда айтылған жалпы міндеттермен қатар өзіне нақтылы жүктелетін міндеттері бар. Оның ішінде негізгісі - қылмыстың белгілерін, іздерін тауып, оған қатысқан қылмыскерлерді анықтап, оларды дер кезінде ұстау. Бұл өзінің алдына заң жүзінде қойылған міндеттерді анықтама жүргізуші органдар өзінің өкілеттігіне тән әдістермен, тәсілдермен жедел-ізвестіру жұмыстарын жүргізу арқылы анықтап орындайды. Тергеуші істің кейбір мән-жайларын анықтау жөнінде бұл органдарға нұсқау бере отырып оны қандай әдістермен, қандай жедел-ізвестіру жұмыстарын жүргізу арқылы шешетіндігіне араласып кіріспейді.

Тергеуші мен анықтама жүргізуші органдардың арасында екі түрлі қарым-қатынас қалыптасуы мүмкін: тұрақты және бір жолғы. Тұрақты қатынас жағдайында тергеуші мен жедел-ізвестіру органдарының қызметкерлері бір істі басынан аяғына дейін бірлесіп, бір жедел топ құрып тергейді. Қарым-қатынас қылмыс осы органдарға белгілі болған кезеңнен, тіпті іс қозғалмай тұрып-ақ қалыптасады. Мұндай жағдайда жедел-ізвестіру органдары іс қозғауға негіз бола алатын фактілерді, мәліметтерді жинап, оны тергеушіге береді. Бұл мәліметтер тергеушінің қылмысты қозғау кезеңінде дұрыс шешім қабылдауына көмектеседі. Қылмыстық іс қозғалғаннан кейін жедел топ құрылып, оған тергеуші және қылмыстың түріне байланысты бірнеше жедел-ізвестіру органдарының қызметкерлері кіреді. Жедел топқа кірген тергеуші және жедел-ізвестіру органдарының қызметкерлері жалпы тергеу жоспарын жасап, онда көрсетілген іс-әрекеттерді нақтылы кім орындайтынын көрсетеді. Кей жағдайда тергеуші өз алдына жоспар жасап, жедел-ізвестіру органдарының қызметкерлері өзінше жоспар жасаулары мүмкін. Мұндай жағдайда жедел топтың кеңесінде екі жоспарда да көрсетілген іс-әрекеттер салыстырылып, екі жоспарға да белгілі бір дәрежеде өзгерістер енгізілуі керек. Анықтама жүргізуші органдар жедел-ізвестіру жұмысын өткізгенде алынған мәліметтерді дереу тергеушіге хабарлап отыруы тиіс. Тергеу әрекетін жүргізу барысында алынған дәлелдеме фактілерді тергеуші анықтама жүргізуші органдардың қызметкерлеріне хабарлап отыруы керек. Бір-біріне осындай мәлімет беріп, іскерлік қарым-қатынаста болғанда ғана тергеу дұрыс бағыт алып, жедел топтың жұмысы нәтижелі аяқталып, қылмыс дер кезінде ашылады. Мұны осы екі орган да өз-өзімен жеке жұмыс жасайды деген мағынада түсінбеу керек. Бір тергеу әрекетін бірігіп өткізетін де жағдай болады. Айталық, оқиға болған жерді

қарау үстінде тергеуші оқиға болған жерді қарап жатқанда, анықтама жүргізуші органдардың қызметкерлері қылмыскердің кім екенін анықтап, оны ұстауға, осы болған қылмысты көрген адамдарды табуға және басқа да қылмыстың мән-жайы жөніндегі мәліметтерді біліп, анықтауға бағытталған жедел-ізвестіру жұмыстарын жүргізеді. Жедел топқа кіретін жедел-ізвестіру органының қызметкерлеріне тергеуші кейбір жеңіл тергеу әрекетін өзі жеке өткізуді де жүктеуі мүмкін. Сонымен, тергеуші мен жедел-ізвестіру органдарының тергеу үстіндегі тұрақты қарым-қатынасы жедел топты, сондай-ақ, жалпы тергеу жоспарын құрумен және кейбір тергеу әрекеттерін бірігіп өткізумен сипатталады.

Тергеу барысында осындай тұрақты қатынаспен бірге, көбінесе жеңіл қылмыстарды тергегенде, көріністік, былайша айтқанда, бір жолғы қарым-қатынас та қалыптасуы мүмкін. Мысалы, қылмыстық заңға сүйеніп тергеуші істің кейбір мән-жайларын жедел-ізвестіру жұмыстарын жүргізу арқылы анықтап беру жөнінде осы органға нұсқау береді. Айталық, қылмысқа сезікті адамның тұрмыс жағдайын, кіммен қарым-қатынаста екендігін, кімнің үйіне және қай жерлерге жиі баратындығын, тағы да басқа мәліметтерді жинап беру жедел-ізвестіру органдарының қызметкерлеріне тапсырылады. Осымен қатар, тергеуші кейбір күрделі тергеу әрекеттерін өткізуге көмек беру үшін жедел-ізвестіруші органның қызметкерлерін шақырып, тергеу әрекетін өткізу үстінде оларға арнайы тапсырмалар береді.

Күрделі тергеу әрекеттерін тергеуші жедел-ізвестіру органдарының қызметкерлерімен бірлесіп, іскерлікпен өткізуі бұл тергеу әрекетінің нәтижелігін сөзсіз арттырады.

Тақырыбы: Адам өлтіру және дене жарақатын салу қылмыстарын тергеу әдістемесі Негізгі сұрақтар

1. Адам өлтіру қылмысын тергеу әдістемесінің теориялық алғышарты
2. Адам өлтіру қылмысының криминалистикалық сипаттамасы
3. Тергеудің типтік ситуациялары, болжаулары және жоспарлануы
4. Күш қолдану белгілері бар мәйіт табылған жағдайларда жүргізілетін алғашқы тергеу әрекеттері
5. Келесі тергеу кезеңдерінің міндеттері (мақсаты)

1. Адам өлтіру қылмысын тергеу әдістемесінің теориялық алғышарты

Адам өміріне қылмыстық қол сұғушылықпен күрес жүргізудің маңызы, қылмысты дер уақытында ашу мен оны жан-жақты тергеуде ерекше орын алады. Адам өлтіру бойынша істің ашылмай қалуы, көбінде қылмыскерлердің қылмыстық әрекет жасау немесе оның ізін жасыру кезінде өте айлалы әдіс-тәсілдер қолдануларына байланысты, әсіресе тергеу барысында тергеушінің жіберген кемшіліктерінің, нақты айтқанда: оқиға болған жерге дер уақытында шықпауының (келмеуінің) немесе ол жерге қарау жұмыстарын толық немесе мұқият жүргізбеуінің, ғылыми-техникалық құралдар мен тактикалық тәсілдерді дұрыс қолданбауының нәтижесінде.

Адам өлтіру қылмысын нәтижелі тергеудің міндетті шарттарына: жедел-тергеу жұмыстарын тез, әрі дер уақытында жүргізу; заттай дәлелдемелерді, сондай-ақ қылмыскерлердің оқиға болған жерлерде қалдырған іздерін – іздеп табу, бекіту, алу және зерттеу үшін ғылыми-техникалық құрал-жабдықтарды дұрыс пайдалану; іс бойынша құрылған болжауларды толық әрі жан-жақты тексеру; жұмыс жасау кезектілігін сақтай отырып, қолданылатын тәсілдерді дұрыс таңдап алу; оларды тергеу әрекеті барысында пайдалану шеберлігі жатады.

Адам өлтіру қылмыстарын тергеу мен ашу, тәртіп бойынша күнделікті әрекет ететін топ құрамының қызметкерлерінің топтық тәсілдерімен немесе арнайы құрылған жедел тергеу топтарының үздіксіз жұмыс жасауларына байланысты жүзеге асырылады.

Үздіксіз әрекет ететін жедел-тергеу топ құрамына – барынша тәжірибелі тергеушілер, маман-криминалистер, дәрігерлер, жедел-ізвестірушілер кіреді. Қасақана кісі өлтіру бойынша жасалған қылмысты ашуға байланысты, топ құрғанда міндетті түрде әрбір қызметкерлердің мамандандырылу деңгейі, біліктілігі оның тәжірибелік стажы мен ептілігі ескеріледі. Жедел-тергеу топтарының жұмыстарындағы әдетте кетіп жатқан (кездесетін) кемшіліктер, олардың құрамының әлсіздігі мен тұрақсыздығына, топ құрамы мүшелерінің қасақана кісі өлтіру қылмысымен байланысы жоқ басқа шаралар мен айналысуына, сонымен қатар қажетті техникалық құралдармен, жұмыс жасау үшін ғимарат орындарымен, транспорт құралдарымен қамтамасыз етілмеулеріне байланысты.

Үздіксіз (күнделікті) әрекет ететін жедел-тергеу топтары оқиға болған жерге шыққан сәттен бастап қылмыскер анықталғанға дейін жұмыс жасаулары тиіс. Қылмыстық әрекеттер анықталғаннан кейін, ары қарай қылмысты ашу жұмыстарын (әрекеттерін) тергеушілер жалғастыруларына болады. Қылмыс қоғамдық ортаны дүрліктіретіндей ауырлататын жағдайда жасалған кездерде, тергеуді толық көлемде жүргізулері қажет.

Адам өлтіру қылмысын тергеуде «ізі суымаған» қылмыстар бойынша жедел-ізвестіру топтары қылмыс болған жерлерге, пәтер-аулаларға жаппай тексеру жұмыстарын жүргізу жолымен ізвестіру шараларын жүзеге асырады. Арнайы құрылған кестеге байланысты шешілетін сұрақтар тізімін тексеру кезінде жиналған мәліметтер мен ізвестірудегі тұлғаның жүрген жері бойынша құрылған кестені көзделген мақсатқа сәйкес талдау қажет. Қажет болған жағдайларда жәбірленуші мен қылмысқа сезікті (қылмыс жасауы мүмкін деп жорамалданған) тұлғаның іс-әрекеттеріне (хронаметраж әдісімен) бақылау жұмыстарын жүргізу керек, оқиға болған жердегі ауданда куәлар мен оқиғаны көзімен көрушілердің жүру мүмкіндігін ескеру қажет.

2. Адам өлтіру қылмысының криминалистикалық сипаттамасы.

Адамның жеке басына қарсы жасалатын қылмыстың ішінде ең ауыры адам өлтіру қылмысы болып табылады. Бұл қылмысты ашуда кездесетін қиыншылықтар айтарлықтай үлкен жұмыс көлемін талап етеді, ол оны адам өлтіру жөніндегі істі жоғары санаттағы күрделі қылмыс қатарына жатқызуға жол береді.

Адам өлтіру қылмысын жасаудың және жасырудың тәсілдерінің әртүрлілігі, олардың себептері және мақсаттары, қылмыскермен пайдаланылатын қарулар және амалдардың ерекшеліктері, бұл қылмыстарды жасаудың орны және уақытының ерекшеліктері оларды тергеудің жалпы әдістемесінде кісі өлтірудің әртүрлі түрлерін тергеудің ерекшелігін көрсететін бірқатар жеке әдістеменің бар болуымен байланыстырылған. Соңғыларына қылмыстың типтік ситуациясына байланысты: атыс-қаруларын, жарылғыш заттарды, кесіп-жаншитын заттарды пайдаланып жасалған кісі өлтірулер, мәйітті бөлшектеумен, бүркемеленген (инсценировка) кісі өлтірулер; пайдақорлық, бұзақылық ниетпен және т.б. көлікте, төбелесте жасалған кісі өлтірулер жатқызылуы мүмкін.

Қылмыстық істі қозғау кезіндегі тергеушінің қолындағы алғашқы мәліметтердің сипаты мен көлеміне байланысты барлық қылмыстарды шартты түрде мынандай үлкен екі топқа бөлінуі мүмкін: 1. кісі өлтіру қылмысы анық жағдайда жасалған; 2. кісі өлтіру қылмысы анық емес (белгісіз) жағдайда жасалған.

Бірінші топқа, тергеудің басында-ақ адам өлтіру қылмысын жасаған тұлға белгілі болған айқын деректерді жатқызамыз.

Мұндай қылмыстар әдетте «тұрмыс-тіршіліктік қатарына жатады, олар көбінде, күнделікті тұрмыс-тіршіліктегі болатын отбасындағы, сондай-ақ көршілердің, болмаса туысқандардың тағы басқа да жақын танытын адамдардың бір-бірімен ұрыс-керістері, өзара келісе алмаушылықтарынан туындаған жанжалдар мен жеке бастық араздар. Бұл

қылмыстарды жасау кезінде қылмыскерлер қылмысты жасауға байланысты алдын ала айла әдістерді таңдап, болмаса оның ізін жасыруға алдын ала дайындалмайды. Керісінше күтпеген жерден туындаған жанжалдың нәтижесінде қолына түскен тұрмыс-тіршілікте қолданылатын заттарды, атыс қаруын т.б. қылмыс құралы ретінде пайдаланады.

Белгісіз жағдайларда жасалған адам өлтіру қылмыстарын – күш қолдану белгілері бар мәйіттің табылуына байланысты немесе хабар-ошарсыз кеткен адамдардың өлгендігін куәландыратын мәліметтер бойынша қылмыстық іс қозғауға байланысты тергеу әрекеттері жүргізілетін қылмыстарды жатқызамыз. Мұндай жағдайларда қылмыстық іс қозғау кезінде тергеушіде адам өлтіру қылмысының жасалу жағдайы (қылмыскердің, көбіне жәбірленушінің жеке басы туралы; қылмысты жасау ниеті мен мақсаты) туралы ешқандай мәліметтер болмайды. Бұл жерде қылмыс көп жағдайларда алдын ала ойластырылып, әрекет ету бағыты мен кезектілігі мұқият қарастырыла отырып жоспарланып, қылмыстың ізін жасыру мақсатында қолайлы әдіс-тәсілдерді таңдап алып, арнайы адам өлтіру немесе ол қылмысты жасауға қатысу ниеті мен мақсатында жасалады.

Адам өлтіруге байланысты қылмыс жасау тәсілдері әртүрлі болып келеді және тікелей ол жәбірленушінің жеке өміріне қол сұғып тікелей өмірінен айырылуға бағытталатын келесідей белсенді әрекеттерден тұрады: дене жарақатын салу, жылжып келе жатқан поездың астына қарай итеріп жіберу т.б. Кейбір жекеленген жағдайларда әрекетсіздік жолымен де мұндай қылмыстар (жаңа туған нәрестелер мен өзіне-өзі күтім жасай алмайтын адамдарды тамақтандырмай қою арқылы) жасалуы мүмкін.

Қылмыскердің адам өлтіру үшін нақты бір тәсілді таңдап алуына мынандай факторлар әсер етеді: жәбірленуші мен айыпкердің жасы, жылы, физикалық дамуы, қылмыстың жасалу уақыты мен жері, оның ниеті мен мақсаты, қылмыскердің қылмыс құрбанымен өзара байланысының болуы мен оның сипаты, сондай-ақ басқа да жағдайлар.

Адам өлтіру қылмыстарын жасауда қолданылатын тәсілдердің кеңінен тараған түрлеріне келесілерді жатқызуға болады:

- әртүрлі құралдарды, заттарды қолдану арқылы жәбірленушіге тікелей дене жарақатын салу;
- жәбірленушіні дәрменсіз күйде қалдыру, болмаса осы жағдайды пайдалана отырып оған дене жарақатын салу, оны қылғындыру, т.б. Сондай-ақ өміріне қауіп төндіретіндей (мысалы: қыс мезгілінде суықта ашық елсіз жерлерде оны жалаңаш, киімсіз тастап кету) жағдайларға душар ету.
- жәбірленушіні өте биік жерден лақтырып жіберу;
- жәбірленушіні жылжып келе жатқан көлік құралдарынан (поезд, автокөлік, теплоход) лақтырып жіберу;
- жәбірленушінің организміне улы заттарды жіберу және т.б.

Қылмыскер жекеленген жағдайларда өзінің кінәсіздігін нақтылайтындай жалған дәлелдемелер құру үшін, жасалған әрекет пен жәбірленушінің өлуінің арасындағы белгілі бір уақыт өтуін есепке ала отырып қылмысты жасау тәсілін таңдап алады. Қылмыстарды жасаудың мұндай тәсілін – баяу әсер ететін жарылғыш, болмаса улы заттарды қолдану арқылы жасалған қылмыстарды тергеу барысында кездестіруге болады.

Алдын ала ойластырылып және жоспарланып жасалған адам өлтіру қылмыстары белгілі бір дайындықтар жасаудан тұрады: адам өлтіру үшін қылмыс құралын, қаруын алдын ала іздейді, көздеген мақсатын жүзеге асыруға байланысты алда кездесетін кедергілердің алдын алу жағдайлары жасалады, сонымен қатар қылмыстың ізін немесе оған өзінің қатысқандығын жасыруды қамтамасыз ету әрекеттері жасалады. Егер қылмыскердің қылмыс жасауға таңдап алған тәсілдері қандай да бір ерекше құрылғыларды, жарылғыш, улы заттарды дайындап жасаумен немесе басқа да арнайы таным білімдерімен байланысты жағдайларда, қылмыскерлер – техникалық, медициналық, химиялық, физикалық және басқа да арнайы әдебиеттерді зерттеп оқиды.

Қылмыскерлер адам өлтіру қылмыстарын жасау кезінде қылмыс құралы ретінде тұрмыс-тіршілікте пайдаланатын (асханалық және жиналмалы пышақ, балға, балта және

т.б.) заттарды, қылмыскердің қылмыс жасау үстінде қолына түскен оқиға болған жердегі кездейсоқ заттарды (тас, құбыр, темір кесінділері, бөтелке т.б.) және басқа да қолдан жасалған әртүрлі суық қаруларды қолданады. Адам өлтіру кезінде қылмыскер атыс қаруларын қылмыс құралы ретінде – тік оқпанды, қолдан жасалған және жартылай қолдан жасалған (шиті мылтық, шолақ мылтық) қаруларды пайдаланады. Ал улы заттарды қылмыс құралы ретінде пайдалану кезінде, олар көбінде жеке өндіріске қолданатын адам жүйкесіне күшті әсер ететін дәрі препараттары мен уландыратын қоспаларды таңдап алады. Адам өлтіру қылмыстарын жасау кезінде, тергеліп отырған оқиға жөнінде күш қолдану әрекеттерін және басқа да жекеленген мән-жайларды куәландыратын, атап айтқанда: қылмыстың механизмін, құралын, оған қолданған тәсілдерді және қылмыскердің жеке басының ерекшеліктері мен әрекет-мақсаттарын, қылмыстың ізін жасыру әдістерін сипаттайтын әртүрлі іздер пайда болады.

Мұндай іздерге қылмыскердің: қол саусақ іздері, тісінің, тырнағының, аяқ киімінің іздері; көлік және бұзу құралдарының іздері; қылмыс болған жердегі, айналадағы заттарда қалған іздер, арпалыс іздері, мәйіттегі дене жарақат іздері, табиғи биологиялық іздер (қан, ағза, сілікей және т.б.); адам өлтірудегі қылмыс құралын қоса алғанда, қылмыскердің ұмытып кеткен, болмаса лақтырып тастап кеткен заттары жатады. Негізгі іздер, көбінде мәйітке, оның киімдерімен оған тығыз жақын жатқан объектілерге шоғырланады. Жекеленген іздер мен заттай дәлелдемелер қылмыскер қылмыс жасап болған соң, кеткен бағыттарындағы жерлерде қалады. Сезіктіні ұстау кезінде оның денесінен, киімдерінен, одан алынған қылмыс құралдарынан қылмыстың іздері табылуы мүмкін.

Қылмыскерлер адам өлтіру қылмысын жасыру тәсілдерін таңдап алуына қылмыс жасалатын жер (орын) және қылмыскер мен жәбірленушінің өзара арақатынас сипаты әсер етеді. Бұл жасалған әрекеттің сипаты мен кезектілігі қылмыскердің жеке басы туралы мәліметтер мен қылмыс жасау жағдайларына байланысты анықталады.

Жәбірленуші мен қылмыскер өзара таныс болмаған, болмаса олар кездейсоқ танысқан жағдайларда, қылмыс болған жер айыпкерге еш қатысы жоқ болған жағдайларда, адам өлтіру қылмысын жасап болған соң, олар оқиға болған жерден тезірек қашып кетуге тырысады. Олар қылмыс болған жерден тезірек кетуге мүмкіндіктер бермейтін кедергілерді алдын алу үшін өзі өлтірген адамды, яғни мәйітті уақытша жақын маңға тығу әрекеттерін жасайды. Егер, мысалы: мәйіт тұрғын үйде болса, оны сол үйдің жуынатын бөлмесіне болмаса дәретханасына, төсектің астына тығып жасырады, олардың үстіне көптеген киімдерді, төсеніштерді тастайды, кей жағдайларда оларды өртейді. Ал ашық жерлерде, алаңдарда – мәйітті ағаштың жапырақтарымен, шөпмен, құрылыс-қоқыстарымен және басқа да жақын жерде жатқан кездейсоқ заттармен жауып жасырып, канализация, подвал, ор, шұңқыр сияқты бірден байқалмайтын жерлерге тастайды. Сонымен қатар қылмыскерлер өздеріндегі қылмыстың ізін жою шараларын жүзеге асырады. Олар: жуынады, киімдерін ауыстырады, жыртылған жерін тігеді, қан және басқа да дақ іздерін жуып тазалайды, жәбірленушімен арпалысқан сәттерде денелеріне түскен жарақаттарды жуып, дәрі жағып, таңып, болмаса ұлпалап қылмыстың ізін жою шараларын жасайды. Қылмыскерлер кейбір жағдайларда қылмыс құралы мен оның ізін жою кезінде жалған алиби құруға тырысады. Мұндай кездерде, олар қылмыс жасалған күні немесе сол уақытта мен туысқанымның, досымның, танысымның үйінде, саяжайда т.б. жерлерде болдым немесе осы уақыттарды солармен бірге өткіздім деп жалған алиби құрып, туыстарын, достарын, т.б. жалған көрсетпелер беруге итермелейді.

Егер қылмыскер мен оның құрбанының арасында – туыстық, достық, жыныстық (ашыналық) немесе басқа да тұрақты қатынастар, болмаса адам өлтірген жер айыпкердің жеке басына қатысты (тұрғын-үй, сая-жай, жеке гараж, жұмыс орны т.б.) болған жағдайларда жәбірленушінің өлімі туралы факт, яғни нақты бір жерден оның мәйітін табу жағдайлары нақты бір тұлғаға сезік келтіруге әкеп соқтырады. Мұндай жағдайларда айыпкердің адам өлтіру қылмысы іздерін жасыруы; өлім фактісін және қылмыс жасалған

жерді жасыруға бағытталған кешенді әрекеттерді жүзеге асырудан тұрады. Осындай мақсатпен мәйіттің көзі жойылады, мысалы: оны пешке өртеу немесе жасыру үшін басқа да тәсілдер қолданылады (оларды көміп тастайды, суға ағызып жібереді және т.б. оқиға болған жерлерден тыс немесе алыс жерлерге, мәйітті сыйғызу үшін оны бөлшектейді, елсіз мекендерге апарып тастайды). Сонымен қатар, қылмыскерлер қылмыс жасалған жердегі іздерін жою шараларын жүзеге асырады. Олар пәтерлерін әктап, сырлап, обойларын, едендерін толығымен немесе жартылай ауыстырады, жиһаздарын, төсеніштерін және т.б. жуып, сүртіп, тазалап жөндеу жұмыстарын жасайды.

Адам өлтіру тәсілі мен мәйіттің денесіндегі жарақаттардың сипатына байланысты жәбірленушінің өлу фактісін жасыру мүмкін емес жағдайларда қылмыскерлер адам өлтіру қылмысын жасырудың басқа да әртүрлі тәсілдерін жүзеге асыру әрекеттерін ойластырады. Табылған мәйіттің денесіндегі жарақат басқа тұлғалардың күш қолдануы арқылы салынғандығын куәландыратындай жағдайларда жасалған адам өлтіру қылмысы – шабуыл жасау, болмаса қатты жан-күйзеліс үстінде, сондай-ақ қажетті қорғаныс немесе абайсызда жасалған қылмыс сияқты инсценировка жасалады. Ал мәйітте мұндай дене жарақаты болмаған жағдайларда қылмыскерлер әдетте жәбірленушінің өзін-өзі өлтірген, болмаса бақытсыз жағдайға душар болған сияқты күйге келтіріп инсценировка жасау жолымен қылмыстың ізін жасырады. Сонымен қатар, жәбірленушіні басқа адам өлтірді немесе ауру салдарынан, кәріліктен өлді деп инсценировкалау жағдайлары да өте жиі кездеседі.

Қылмыс жасауға себеп болатын жағдайларға – айыпкер мен оның құрбанының арасындағы жеке бас араздығы, бұзақылық, кек алу, көре алмаушылық, қызғаншақтық, пайдақорлық ниет, сонымен қатар басқа қылмыстың ізін жасыру немесе оны жасау жолдарын жеңілдету жатады.

Нақты қылмысты, адам өлтіру қылмысын жасау ізін жасыру үшін қылмыскер алдын ала, күні бұрын арнайы дайындалып, өзінің және жәбірленушінің әрекетінің кезектілігін анықтап жоспарлап алады.

Жәбірленуші. Адам өлтіру қылмысын криминалистикалық сипаттауда жәбірленушінің өзінің жүріс-тұрысын виктимологиялық аспекті тұрғысынан қарастыруға болады. Яғни, ол дегеніміз қылмыстың жасалуына, қылмыс құрбанының өзі себеп болады. Олар алкоголь ішімдіктерін кездейсоқ адамдармен бірге ішіп, мас болып кездейсоқ адамдардың немесе айналасындағы адамдарды балағаттап өздері тиісіп, соның негізінде ұрыс, жанжал, төбелес шығып, қылмыстың жасалуына бірден-бір себеп болады. Көбінде мұндай жағдайларда адам өлтіру бойынша жасалған қылмыстың жәбірленушісі ер адамдар болады. Ал әйел адамдары қылмыстың құрбаны болуына – жыныстық қатынас жасау, пайдакүнемдік ниет, сондай-ақ қызғаныштың пайда болуы себеп болады.

Қылмыскер мен жәбірленушінің жүріс-тұрысында белгілі бір байланыс болады. Жәбірленушінің жеке басы мен оның өлер алдындағы мінез-құлқын жақсылап тексеру қажет.

Көп жағдайларда мұндай қылмыс құрбандарының мінезі – шайпау, ашуланшақ, жеңілтек-алаңғасар, сондай-ақ арандатып-азғырушылық қасиеттеріне бейім болып келеді. Бұл өз кезегінде қылмыскерлерге қарсы әсерін тигізіп, оның қылмыс жасауына әкеп соқтырады, бұл әрекеттер қылмыс механизімінен көрініс табады. Адам өлтіру қылмысын тергеу барысында тергеуші қылмыс құрбанының тірі кезіндегі мінез-құлқы мен оның жеке басы және жүріс-тұрыс тәртібі туралы мән-жайларды анықтап алулары тиіс. Бұл мән-жайлар (деректер) адам өлтіруге байланысты қылмыстың жасалу мақсаты мен ниеті, оны жасау механизімі туралы қажетті мәліметтерді (қылмысқа қатысушылар жөніндегі болжауларды тексеріп) анықтауға мүмкіндік береді.

Кейбір жағдайларда өзге тұлғаларға қарағанда өте қауіпті тұлғалар категориясы да кездесіп жатады, олар айналасындағыларға қауіп төндіре отырып, ақырында қылмыстың құрбаны өздері болулары мүмкін.

Қылмыскер. Адам өлтіруге байланысты қылмыстарды әдетте 18-бен 50 жас аралығындағы алкогольдік ішімдікке немесе нашақорлыққа құмар ер адамдар жасайды. Олар, қоғамдағы басқа тұлғалардан өздерінің: дөрежеліктерімен, қатыгездіктерімен, жыныстық құштарлығы жоғарлығымен, әйелдерді силамайтындығымен, бұрын қылмыстық жазаға тартылғандығымен ерекшеленеді. Тәжірибеде қылмыскерлердің арасынан психикалық аурулармен ауыратын адамдар да жиі кездеседі, олардың маскүнемдіктен немесе нашақорлықтан емделуге мұқтаж екендіктері көбінде тергеу барысында нақтыналады. Берілген сипаттама өте тиімді, олар көпшілік жағдайларда жасалатын қылмыстар мен көшедегі кейбір пайдакүнемдік мақсатында жасалған қылмыстарды тергеуде ерекше орын алады.

Оқиға болған жерді қарау барысында немесе мәйіт табылған жерден алынған қылмыстың жасалу тәсілі туралы мәліметтер жиынтығы қылмыскердің жеке басы және оның жәбірленушімен өзара қатынасының сипаты жөніндегі құрылған болжауларды тексеруге мүмкіндіктер береді.

Мәселен, мәйітті оңаша жерлерге көміп тастау, оны бүркемелеу (құммен, шөппен, жапырақтармен және т.б.), мәйітті немесе оның бөлшектерін суға ағызып жіберу, жәбірленушінің бетін адам көріксіз етіп бұзу әрекеттері, бұл мәйіт қылмыскердің жақын адамы (әйелі, туысы, досы және т.б.) екендігін жиі куәландырады. 5 және 17-ті жас аралығындағы балалар мен жасөспірімдерді өлтіру қылмыстардың көбінде 10 мен 16-ты жас аралығындағы ер жыныстағы жасөспірімдер жасайды. Көпшілігінде олар жәбірленушінің досы, танысы болып келеді.

Мәйітке әдеттен тыс айдаларды қолдану белгілері (мәйітті жалаңаштау, киімсіз қалдыру немесе оның киімін тығып тастау, жағуға жарамсыз заттарды қолданбақшы болып әрекет ету, мәйітті ұсақ бөлшектерге бөліп тастау) немесе мәйіттің денесіне сансыз көп жарақаттар салу белгілері қылмыскердің жүйке ауруымен ауыратындығын көрсетеді.

Адам өлтіру қылмыстарын тергеу барысында кездесетін әдеттен тыс жасалған әрекеттерді анықтау мәселесі өте күрделі болып табылады. Әсіресе арнайы әскери немесе қызметтік дайындықтан өткен, криминалистика және басқа да салалардан арнайы жоғары біліктілігі бар, интеллекті жоғары, кәсіпқой қылмыскерлердің әрекеттерін тергеу мәселелері аса қиың. Қылмыстық әлемдегі осындай тұлғалар қажет болған жағдайларда жалдамалы кісі өлтіру қылмыстарының және ұйымдасқан топ болып жасалған қылмыстардың орындаушысы болып таңдап алынады. Сонымен қатар, мұндай тұлғалар саяси қылмыстарды жүзеге асырады (орындайды). Олар көбіне қылмыс жасау кезінде өздерінің қылмыстық әрекеттерінің ізін қалдырмайды. Дегенімен де қаншалықты профессионал қылмыскер болғанымен де қылмыстық әрекетінің ізін қалдырмауы мүмкін емес.

3. Типтік тергеу ситуациялары, болжаулары және жоспарлануы

Типтік ситуациялар – тергеу әдістемесінің ерекшеліктерін (типтік тергеу болжауларының, типтік мәселелерді, сондай-ақ оларды шешу құралы мен тәсілдерін) алдын ала анықтауға мүмкіндіктер беретін, тәжірибеде барынша жиі кездесетін тергеу ситуациялары.

Нақты ситуацияны тексере отырып, тергеуші типтік мәселелерді шешу жөніндегі білімді қолданады, шындықты ескере отырып, оларды жаңа жағдайға сәйкес өзгертеді (модернизациялайды). Тергеу ситуациясын, бағалау кезінде заңмен қарастырылатын екі жағдай туындайды – шешім қабылдауға дайындалу кезінде тергеудің бағыты бойынша және тергеу әрекетін жүргізу бойынша. Жекеленген тергеу ситуациясы тергеу жағдайы (ретінде) сияқты қолда бар немесе жоқ ақпараттарға, адам өлтіру қылмысы жөніндегі көмекші мәліметтер мен дәлелдеулерге, мәліметтердің күшіне, тергеушінің өзінің мүмкіндігі мен құралдарына, қоршаған ортадағы жағдайларға және т.б. қатысты анықталады.

1-ситуация – қылмыс анықталған (ашылған), қылмыскер ұсталған және оны жеке басы анықталған. Кейде тергеудің бастапқы кезінде шынайы мақсаты мен ниеті, ал кейде оның кінә формасы да анық емес болады. Қылмысқа қатысушылар да анықталмауы мүмкін. Жәбірленушіні өлтірген кездегі әрекет құқыққа қайшы болып табылатындығы немесе табылмайтындығы алғашқыда айқын болмайды (мысалы, қажетті қорғану кезінде).

2-ситуация – қылмыс анықталмаған (ашылмаған), бірақ мәйіт бар (жасырылмаған), ешқандай инсценировка жасалмаған және ол бірден табылған немесе қылмыс біте салып көпке ұзамай табылған. Қылмыскер белгісіз. Қылмыскердің ізіне түсу мен оны ұстау бойынша жедел-іздігі әрекеттерін ұйымдастыруға мүмкіндіктер бар. Сондықтан да типтік болжаулар да осындай ұқсас ситуацияларда болып келеді. Бұл қылмыскердің жеке басы (немесе сезіктінің араласатын ортасы) жөніндегі болжаулар, мүмкін болатын дәлелдемелер туралы болжаулар және қылмыскердің жасырынған жері жөніндегі іздігі болжаулары.

Болжауларды тексеру үшін қылмыстық істі талдау нәтижесінде келесідей көрсеткіштердің қолдануы мүмкін:

- 21-жасқа дейінгі ер адамдарды қасақана өлтіру қылмыстары тұрғын-үйлерден тыс жерлерде олардың таныстары мас күйінде жеке бас араздықтарына байланысты өшін (есебін) алу, жан-жалдасу немесе төбелесу кезінде жасалған;

- 5 жастан 16 жасқа дейінгі ұл балаларды қасақана өлтіру қылмыстары тұрғын-үйлерде немесе оның жанында, олардың өз әкелерімен, өгей әкелерімен, болмаса шешесімен бірге тұратын адамдармен жасалған;

- 23 жасқа дейінгі ер жынысты адамдарды өлтіру қылмыстарының 75%-зы жаппай демалу кезінде 17-22 жас аралығындағы оқиға болған жерден 1,5 км-ге дейінгі қашықтықта тұратын ер адамдармен (көбінде жәбірленушінің таныстарымен) жасалған;

- 28-ден 57-ге дейінгі жастағы әйелдерді өлтіру қылмыстарының 50%-зы тұрғын жайлардан тыс жерлерде жасалған, бұл қылмыстарды олардың күйеулері немесе ашыналары мас күйінде жыныстық қатынасқа түсуге байланысты жасаған.

3-ситуация – қылмыс ашылған, жақын арада жасалған, бірақ оның механизмі белгісіз. Мәйіт табылып, оның жеке басы анықталған. Өзін-өзі өлтіргендігі, немесе бақытсыздық жағдайдан өлгендігін, немесе өзінің табиғи өлігі жөнінде көрсететін мәліметтер бар, бірақ қылмыстың ізін жасыру үшін инсценировка жасау мүмкіндігі туралы күмән бар. Мұндай ситуацияларда болжаулар тергелетін оқиғаның механизмі жөнінде құрылады, содан кейін қылмыстың ниеті мен қылмыскердің жеке басы бойынша болжаулар жасалады.

4-ситуация – қылмыс ашылмаған, танылмаған мәйітті тауып алу фактісі бойынша қылмыстық іс қозғалған. Мәйіттегі жарақаттар қылмыстың жасалғандығын көрсетеді, бірақ мәйіт адам танымастай жағдайда болғандықтан, оны сыртқы бейне белгілері бойынша тану соншалықты қиын. Мұндай ситуацияларда болжаулар алдымен қылмыс құрбанының жеке басы бойынша құрылады және тексеріледі.

5-ситуация – қылмыс ашылмаған және бұрын жасалған (жасалғанына көп уақыт болған), қылмыс жасалған деп жорамалдауға болады. Себебі адам басының және басқа да мүшелерінің, сүйектері киімдерінің қалдықтарымен табылған, бірақ өлімнің себебі белгісіз (тергеудің бастапқы кезінде), қылмыс жасалған деп болжауға болады, сондай-ақ қылмыс жасалмаған, өлімнің себептері басқа да жағдайларға байланысты болған деп те болжауға болады.

6-ситуация – қылмыс ашылмаған, мәйіт бөлшектелген және бұл бөлшектер жасырылған. Қылмыстың барлық элементтерінің ішінен тек қылмыстың ізін жасыру тәсілі мен мәйіттің бөлшегі табылған жер ғана белгілі. Ең алдымен болжаулар қылмыстың механизмі мен оның құрбанының жеке басы бойынша құрылады және тексеріледі. Қылмыс құрбанының жеке басын анықтау кезінде қылмыс жасалады деп болжанылған қылмыскер жөніндегі қажетті болжаулар ғана емес, сонымен қатар оның ізін жасырғандағы туралы болжаулар құрылып тексерілуі тиіс.

7-ситуация – адам жоғалған. Қылмыс ашылмаған, оның жоғалғанына көп уақыт болған, мәйіттің табылмауына байланысты, ол өлді деп жорамалданады. Өлді деп жорамалданған құрбанның жеке басы белгілі, бірақ оған қатысты барлық басқа мәліметтер, деректер (жағдайлар) анықталмаған. Жоғалу себептері жөнінде келесідей алғашқы типтік болжаулар жасалады: біреу өлтіріп кеткен, өзін-өзі өлтірген, қылмыс жасап туыстарынан және соттан бой тасалап тығылып жүр, өліп қалды немесе ауруханада басқа біреудің атымен емделіп жатыр және т.б. Қылмыс жөніндегі болжау дәлелін тапқан кезде басқа болжаулар өздері-ақ шығып қалады. Құрбанның жеке басын, оның өмір сүру жағдайы мен басқа адамдармен қарым-қатынасын анықтау – қылмыстың жасалған жері мен уақыты, мақсаты мен ниеті, сондай-ақ қылмыскердің жеке басы туралы болжаулар құруға мүмкіндіктер береді.

8-ситуация – жаңа туған нәрестенің мәйіті табылған. Қылмыс нәрестенің шешесімен немесе оған жақын басқа да адамдармен жасалуы мүмкін. Алғашқыда анықталатын мәселелер, өлімнің болу механизімін анықтау, яғни нәресте дүниеге тірі болып келді ме және оның өлімінің себебі неде (қандай). Бұл мәселелерді анықтаудан кейін міндетті түрде нәрестенің шешесін іздестіру шараларын ұйымдастыру қажет.

Адам өлтіру қылмыстарын тергеуді жоспарлаудың ерекшеліктері – тергеушілердің алдын ала тергеу барысында әртүрлі формалардағы арнайы танымдарды пайдаланулары мен жедел-іздестіру органдарымен өзара тығыз байланысынан тұрады. Жоспардың нақты мазмұны көптеген тергеу ситуациясына байланысты анықталады. Мәселен, күш қолдану белгілері бар мәйіт табылған кездердегі уақыттың тығыз кезінде тергеушінің міндеті – қылмыстың іздерін бекіту мен қылмыскерді ұстауға бағытталған тергеу әрекеттері мен жедел-іздестіру шараларын жүзеге асыру. Мұндай жағдайларда ең алдымен оқиға болған жерді және мәйітті қарау, қылмысты көзімен көрушілерді анықтау мен олардан жауап алу, сот-медициналық сараптама тағайындау, қылмыскерді «ізі суымаған» қылмыстар бойынша іздестіру, бөгет, тосқауыл қою шараларын жүргізу, сезіктіні ұстау кезінде одан жауап алу, куәландыру, киімдерін алу және қамау, оны тануға көрсету әрекеттері жоспарланады.

Бөлшектелген мәйіттің бөлшектері табылған жағдайларда тергеудің бастапқы кезеңіндегі тергеушінің жоспарлау шаралары қылмыс құрбанының жеке басын және қылмыстың жасалған жерін анықтау мәселелеріне тәуелді болып табылады. Жоспарда келесі мәселелер қарастырылады: мәйіттің бөлшектері мен оның табылған жері; мәйіттің мүшесі бойынша жетпеген (жоқ) бөлшектерін іздестіру; сот-медициналық, криминалистикалық және басқа да зерттеу түрлерін жүргізу; мәйітті тануға көрсету; қылмыс құрбанының, сезіктінің жеке басын анықтауға бағытталған жедел-іздестіру шараларын жүргізу.

Адамның жоғалуына байланысты қозғалған қылмыстық іс бойынша тергеуді жоспарлау қылмыстың жасалу уақыты мен ол бойынша қылмыстық іс қозғалған уақыт арасындағы кеткен уақыттарды, сондай-ақ қылмыстың жасалған жеріне байланысты мәліметтерді қылмысты жасау және оның ізін жасыру тәсілдерін, айыпкердің жеке басы туралы мәліметтердің жоқтығын ескере отырып жүзеге асырады. Мұндай ситуацияларда тергеу жоспары адамның жоғалуына байланысты түскен арыздарды алдын ала тексеру нәтижесі есепке алына отырып құрылады. Істің мән-жайына байланысты тергеу жоспарына – хабар-ошарсыз кеткен адамның тұрғын-жайлары мен жұмыс орындарын қарау, оның туысқандарынан және таныстарынан жауап алынады, жоғалып кеткен адам мен оны қоршаған адамдардың жеке басын зерттеуге және мәйітті іздестіруді ұйымдастыруға бағытталған шараларды кіргізуге болады.

4 Күш қолдану белгілері бар мәйіт табылған жағдайларда жүргізілетін алғашқы тергеу әрекеттері

Оқиға болған жерді тексеру. Адам өлтіру ісі бойынша оқиға болған жерді қараудың ерекшеліктері, қылмыстық ситуацияның ашылуымен және қылмыс жасалған жердің сипатымен қамтамасыз етіледі. Атыс қаруын қолдануға байланысты жасалған адам өлтіру ісі бойынша оқиға болған жерді қараудың уландыру және т.б. жолмен жасалған адам өлтіру қылмысын қараудан айырмашылығы ерекше. Бұған қарамастан, адам өлтіруге байланысты іс бойынша оқиға болған жерге қарау жүргізудің жалпы тактикалық ұсыныстары бар.

Адам өлтіруге байланысты іс бойынша қараудың негізгі объектісі – мәйіт және оның табылған жері, яғни көп жағдайларда оның табылған жері қылмыстың жасалған жері болып келеді. Мұндай қарау әрекетін жүргізуді тергеушінің өзі жетекші бола отырып құрған топ жедел-іздігі кызметкерлері, маман-криминалист, сот-медицина саласының мамандары, яғни жедел-тергеу тобымен жүзеге асырылады.

Оқиға болған жердің және нақты бір қылмыс жағдайының ерекшеліктеріне байланысты топ құрамына басқа да мамандар кіргізілуі мүмкін.

Тергеуші оқиға болған жерге келген соң бұрынырақ келген полиция қызметкерлерінің алған мәліметтері негізінде қылмысты көзімен көрген тұлғалардан сұрау алады және қоршаған жағдайды өзі қарап қабылдай отырып – жедел-іздігі шараларын жүргізуге байланысты нұсқаулар береді, қаралатын жердің шекарасы мен қылмыстық іздің негізгі шоғырланған жерін анықтайды, тергеу қарауына қатысушылардың өзара атқаратын міндеттерін бөледі.

Мәйіт қаралады, қылмыстың ізі табылу мүмкіндігіне байланысты ол табылған жер мен оның территориясы қаралады. Мәйіт табылған жерден едәуір ара қашықтықтан іске қатысты іздер мен басқа да объектілер табылған жағдайларда, оларды қарау өзінше жекеленген тергеу әрекетін құрайды (әрекеттерінен тұрады). Оқиға болған жерде мәйіт болған кезде қарау әрекеті тәртіп бойынша орталықтан сыртқа қарай бағыттала отырып жүргізіледі. Мәйіттік құбылыстардың өзгеріске ұшырамай тұрғанында оларды бекіту және тергеу ісіне қажетті басқа да мәселелерді анықтау үшін қарау әрекеті мәйіт жатқан жерден нақты айтқанда мәйітті қараудан басталады.

Мәйітті қарау барысында оның: жынысы, шамамен жасы, дене бітімі, бойы; оқиға болған жердегі жылжымайтын объектіге қатысты мәйіттің орналасу жағдайы анықталады; мәйіттің орналасу жай-күйі, сондай-ақ басының және аяқ-қолдарының орналасу жағдайлары мен ерекше белгілері бекітіледі. Қарау кезінде мәйіт танылмаған жағдайларда ауызша суреттеу әдістемесі бойынша хаттамаға толық сипаттамаланып бекітіледі. Содан соң хаттамаға белгілі бір кезектілікпен мәйіттің денесі мен киімдері, олардан табылған заттар және оның жатқан территориясы сипатталып жазылады.

Мәйіттің киімдерін қарау барысында, оның киімінің жай-күйіне, оның жыл-мезгіліне сәйкестігіне және жәбірленушінің дәл осы кездегі физикалық жағдайына аса назар аудару қажет. Киімінің қалталары мұқият тексеріледі және табылған заттар, сондай-ақ киімдерінде жыртқық, зақымдар, қол дақтарының іздері, басқа да биологиялық іздер, балшық т.б. болса, олардың түрлері, өлшемі, формасы, нақты орналасқан жерлері толық көрсетіле отырып сипатталады.

Мәйіттің денесін қарау кезінде одан табылған мәйіттік құбылыстардың көрінісі мен оның дәрежесі, дене жарақаттары (қан болса оның тоқтағандығы), олардың саны, өзара орналасуы, өлшемі, түр-түсі денесіндегі бөгде іздер мен басқа да бөлшектер нақты сипатталып көрсетіле отырып хаттамаға бекітіледі.

Қылмыстың жасалу тәсілі көрініс табатын дене жарақатының сипатына байланысты мәйітті қараудың белгілі бір ерекшеліктері бар. Мәселен, мәйіттің денесіндегі шауып-кесуден түскен жарақаттарды, сондай-ақ өтпейтін қатты заттармен келтірілген жарақаттарды қарау кезінде жарақаттың санына, жарақаттың өзара орналасуына, өлшеміне, формасына, киімдерінің жай-күйіне, денесіндегі жарақаттардың киіміндегі зақымдармен сәйкестігіне, жәбірленушінің денесіндегі арпалысу және қорғаныс іздерінің болуына аса назар аудару қажет.

Атыс қарулары арқылы жарақат келтірілген мәйітті қарау кезіндегі мәйіттің денесі мен оның киімдеріндегі ату іздері зерттелуге және бекітілуге жатады. Хаттамада жарақаттардың саны, олардың өзара орналасу жағдайы, өлшемі, оның жиегінің жай-күйі, штанцмарканың болуы, кескіні, пішіні, ыс шөгінділерінің, қару майларының іздері мен жанбай қалған порохтың түйірлерінің сипаты және орналасқан жері, аумағы хаттамада көрсетіліп бекітіледі.

Ілмектен алынған мәйітті қарау кезінде, олардың мойнындағы странгуляциялық әжім-қыртыстарға, оның сипатына, бағытына, ені мен ұзындығына, түр-түсіне, оларда ілмек материалының бейне-көрінісі іздерінің қалуына мұқият зер салып тексеру керек; хаттамада мәйіттегі дақтар мен олардың орналасуы, сондай-ақ олардың түр-түсі мен басқа да ерекшеліктерімен еріксіз зәр шығару кемістік іздері бекітіледі.

Мәйіттің уланғандығын көрсететіндей жағдайларда, мәйітті қарау кезінде – оның денесіндегі және киіміндегі химиялық заттардың іздері, сондай-ақ өлімнің белгілі бір уландырғыш заттан болғандығы, ерекше иістердің, мәйіттік құбылыстардың болуы хаттамаға белгіленіп, сипатталады.

Судан шығарылған мәйітті қарау кезінде, оның денесіндегі жарақаттарды бекітуден басқа да, мацерациялардың, сондай-ақ мәйіттің аузы мен мұрнының айналасында көбіктердің болуына көңіл аудару қажет.

Оқиға болған жердегі қан іздерінің сот-медициналық қана емес, сонымен қатар криминалистикалық маңызы бар екендігі міндетті түрде ескерілуі тиіс. Оларды зертеу негізінде тергеу жағдайына маңызды мынандай мән-жайлар: қылмыстың жасалған жері, оның механизмі, жәбірленушіге дене жарақатын салу кезіндегі оның күй-жайы және т.б. анықталады. Табылған қан іздері, олардың саны, мөлшері, көрінісі, олардың сипаты, аққан қаннан қалған із, қанның жиналуы, қанның тамшысы, шашырауы, жағылуы, пішіні және жиектерінің формасы, толық көрсетіле отырып хаттамаға бекітіліп жазылады. Бұл іздерді тасушы көп жағдайларда жәбірленушінің киімі, мәйіттің денесі және қылмыс құралы болады. Мәйіттің киімі мен денесінен қылмыскердің киімінің талшықтары, тырнақтарының арасынан қылмыскердің терісінің ткандары, шаштары, мәйіттің жарақаттарынан – қылмыс құралынан бөлініп қалған шыны, металл, ағаш бөліктері т.б., ал қылмыс құралдарынан – мәйіттің ішкі органдарының іздері табылуы мүмкін. Сонымен қатар, қылмыстың жасалған жерін, болмаса мәйітті жасырған жерді, жәбірленушінің мамандығын анықтауға мүмкіндіктер беретін микрообъектілер мәйіттің денесі мен киімдерінен табылуы ықтимал.

Оқиға болған жердегі қылмыстық іздерді табу, бекіту алу және зерттеу үшін криминалистикалық техника құралдарын тергеу әрекетіне пайдалану, жоғары мамандықты талап етеді. Мәселен, ультракүлгін жарықтандырулары арқылы органикалық және бейорганикалық заттардың іздерін анықтауға болады; электронды-оптикалық құрылғылар көмегімен жәбірленушінің киіміне төгіліп жағылған қаннан жақыннан ату іздерін табуға болады. Қылмыс құралын және жәбірленушіден ұрланған заттарды іздестіру кезінде тралдар, бұрғылар, магниттік және металіздегіштер қолданылады. Қарау кезінде бірқатар техникалық сұрақтарды шешу үшін оқиға болған жерде, сол жердегі және басқа да объектілер алдын ала зерттеуді қажет етеді. Мұндай зерттеулер тергеуші мен қарау әрекетіне шақырылған мамандарға жүктеледі. Жарылғыш заттарды қолданумен байланысты адам өлтіру қылмыстарын тергеу барысында пиротехника мамандары «жарылғыш заттардың орталығы» - деп тапқан жерді ескере отырып тергеуші қарау шекарасын анықтайды; «ізі суымаған» қылмыстар бойынша қылмыскердің ізіне түсу, өлімнің болу уақытына байланысты сот-медицина мамандарының мәйіттік құбылыстарды зерттеу негізіне сүйене отырып анықталады: қылмыс құралы мен қылмыскердің өзін іздестіру шаралары криминалист мамандардың сәйкес іздерді зерттеу барысында анықталған белгілерді ескере отырып жоспарланады. Тергеу қарауын жүргізу барысында тергеуші негативтік жағдайларға көңіл бөлуі қажет. Оқиға болған жерге инсценировка

жасалғандығын куәландыратын жағдайлар: қоршаған орта жағдайына жәбірленушінің өліміне себеп болатын сәйкес белгілердің, іздердің болуы немесе керісінше болған оқиғаға жат бөгде іздердің болуы. Барлық негативтік жағдайлар оқиға болған жерде қарау хаттамасында толық, әрі нақты сипатталып жазылуы қажет, осының негізінде тергеуші тергеу болжауын құрады және сәйкес болжауларды тексереді.

Танылмаған мәйіттің жеке басын анықтауда жүргізілетін әрекеттер. Егер, мәйітті қарау барысында оның жеке басын куәландыратын құжаттар табылмаса және оқиға болған жердегі тұлғалармен танылмаған жағдайларда, тергеуші мәйіттің жеке басын анықтауға байланысты шаралар қолданады.

Осындай мақсатпен мәйіт жеке тұлғаларға (пәтер иелерінің кооперативі (КСК) қызметкерлеріне, учаскелік полиция инспекторына, жақын аумақтың тұрғындарына) тануға көрсетілуі мүмкін. Егер бұл шараларды жүргізу нәтижесінде жәбірленушінің жеке басы туралы мәліметтер алынған жағдайларда, мәйіт оның туыстарына, таныстарына, бірге жұмыс істейтін қызметтес әріптестеріне ҚР-ң ҚІЖК-ң баптарының талаптары мен тәртіптері бойынша тануға көрсетіледі. Берілген тергеу әрекетін жүргізудің бірқатар ерекшеліктері бар. Мәселен, мәйітті тануға көрсету әрекеттерін жеке ғимараттарда, яғни мәйітханада жүргізу шаралары ұсынылады. Мәйітті тануға бірнеше адамдар келген жағдайларда, олардың арасынан бұл ауыртпалықты барынша көтере алатын адамға ғана көрсетілуі қажет.

Мәйіттің бетінде дене жарақаттары болған кезде немесе оның бет-әлпеті адам танығысыз күйде болса, тануға көрсету алдында мәйітке әрлеу жұмыстары жүргізіледі. Мәйіт табылған кезден оның үстіне киімі болмаған жағдайда тануға көрсету үшін оның үстіне материал жауып көрсетеді. Оқиға болған жерден табылған (жәбірленушінікі болуы мүмкін) киімдер мен басқа да заттар ҚР-ның ҚІЖК-нің баптарының талаптары бойынша тануға көрсетіледі.

Егер жоғарыда көрсетілген әрекеттер ешқандай нәтиже бермесе және мәйітті бұдан әрі сақтау мүмкін емес жағдайда, оны жерлемес бұрын келесі әрекеттер, яғни жәбірленушінің жеке басын идентификациялау мүмкіндігін қамтамасыз етілуге бағытталуы тиіс. Осындай мақсатпен мәйіт дактилоскопияландырылады, тануға түсіру фототүсірім ереже тәртібі сақталына отырып фотосуретке түсіріледі және оған танылмаған мәйіт бойынша карта құрылады. Сот-медициналық сарапшы көмегімен мәйіттің шашы, денесінің терісі татуировкасымен бірге алынады (егер болса) және олар сот-медицина мекемелерінде сақталынады. Мәйіттің үстіндегі киімдері мен басқа да заттары сақтау бөліміне жіберіледі.

Жәбірленушінің қол саусақтарының іздері алынған дактилоскопиялық картамен бірге танылмаған мәйіт бойынша құрылған карта қылмыстық тергеу органдарына жіберіледі. Мәйіттің фотосуреті, оның жеке басын анықтау мақсатында жедел-полиция қызметкерлеріне беріледі. Қажет болған жағдайларда мәйіттің жеке басын анықтау үшін жергілікті телеарналар, радио ақпараттары, баспа орындары пайдалынады. Жәбірленушінің жеке басын анықтауға байланысты қосымша мәліметтер алу үшін сот-медициналық сараптама тағайындалады; мәйіттен табылған жол жүру және басқа да құжаттарына криминалистикалық сараптама жүргізу арқылы жәбірленушінің қай жерден (елді мекеннен) келгендігін анықтауға болады.

Куәлерден жауап алу. Адам өлтіру қылмыстық ісі бойынша куәлер ретінде – қылмысты көзімен көрушілерден, туысқандарынан, таныстарынан, бірге жұмыс істеген қызметтес тұлғалардан сондай-ақ, сезіктілерден жауап алынады.

Көзімен көрушілерден жауап алудың негізгі мақсаты – олардан қылмыстың жасалу жағдайы мен қылмыскердің белгілері туралы мәліметтер алу. Мұнда: оқиғаны көзімен көруші оқиға болған жерге қандай жағдайлармен тап болғандығы; оның болған оқиғаға назар аударуына қандай себептер болғандығы; оқиғаның пайда болу механизмі мен кезектілігі; қылмыскердің саны; олардың аты-жөндері және (сол кездегі қылмыскерлердің өзара атаған) лақап аттары; олардың әрқайсысының жасаған

әрекеттерінде құрал ретінде пайдаланған қарулары мен басқа да заттары; жәбірленушінің мінез-құлқы мен қарсыласу сипаты; айыпкердің қылмыс жасап болғаннан кейінгі әрекеттері анықталады. Егер жауап алу барысында куә жәбірленушінің, болмаса айыпкердің бет-әлпеті оған таныс екендігі туралы мәлімдесе, ол бұрын осы тұлғалармен қайда және қандай жағдайларда кездескендігі туралы анықталады.

Мәйітті алдымен тауып алған немесе көрген тұлғалардан жауап алудың мақсаты мәйіт табылған сәттен бастап болған оқиғаларды, сондай-ақ оқиға болған жерді қарауға жедел-тобы келгенге дейінгі ол жердің жағдайын деталіне дейін анықтап білу. Көрсетілген тұлғалардан жауап алу кезінде: олардың мәйітті қандай жағдайларда тауып алғандығы; сол сәтте мәйіттің жанында немесе оқиға болған жердің маңында кімдер болғандығы, олар қай бағытқа қарай кеткендігі және олардың қандай белгілері бар екендігі: мәйіт табылған кезде ол тірі болған, я болмағандығы; мәйіттің жату қалпы мен оны қоршаған ортаның жағдайы туралы сондай-ақ, куә мәйітке жақындады ма, оны өзгерткен жоқ та; оқиға болған жерге полиция қызметкерлері келгенге дейін, ол басқа жаққа (жерге) барып келмеді ме және сол уақытта мәйіттің жанында кім қалғандығы жөніндегі мән-жайлар анықталады.

Жәбірленушінің туыстары мен таныстарынан жауап алудың мақсаты – мәйіттің жеке басын, оның басқа тұлғалармен қарым-қатынасын, соның ішінде сезіктімен (егер олар бұрын таныс болса), сонымен қатар, қылмыстың ниетін анықтау. Бұл тұлғалардан жауап алу барысында жәбірленушінің жүріс-тұрыс, мінез-құлқының сипаты, оның туыстары, достары, таныстары, қызметтестерімен өзара қарым-қатынастары, өмір сүру бейнесі, күн тәртібі, оның өмірінің соңғы күніндегі жағдайы мен өлер алдындағы күн кезеңдеріндегі жүріс-тұрыс қылықтары анықталады.

Егер куәлерден жауап алу барысында олар нақты бір тұлғаларға қатысты қандай да бір сезік келтіретіндігін, болмаса қылмыстың ниеті жөнінде жорамалдарын мәлімдесе, міндетті түрде оның сезік келтіру мен жорамалының неге негізделгендігін анықтау қажет.

Жәбірленуші мен сезіктінің тізімдегі куә ретіндегі таныстары, көршілері мен қызметтестерінен жауап алу, тәртіп бойынша: айыпкер мен оның құрбанының жеке басымен, сондай-ақ қылмыстың жекеленген жағдайларын анықтауға байланысты сұрақтар бойынша жауап алынады.

Сезіктінің туыстарынан жауап алу кезінде жоғарыда аталған сұрақтардан басқа да, яғни оның қылмыс жасамай тұрып және қылмыс жасағаннан кейінгі жүріс-тұрысы, қылмыстың ізін жасыруға байланысты әрекеттері туралы мән-жайлар анықталады.

Сот-медициналық сараптама. Кейінге қалдыруға болмайтын тергеу әрекеттерінің ішінде адам өлтіру қылмыстары бойынша өлімнің болу себептері мен дене жарақаттарының сипатын анықтауда сот-медициналық сараптаманың алатын орны ерекше. Сонымен қатар, сот-медициналық сараптаманың шешіміне бұл жалпы сұрақтардан басқа да мән-жайларды анықтауға бағытталған сұрақтар жатады, яғни олар іс бойынша тергеу әрекетіндегі құрылған болжауларға байланысты келесідей:

- Жасалған қылмыс жағдайы бойынша: өлімнің себебі мен болу уақыты; мәйітте дене жарақатының болуы немесе болмауы, олардың саны, пайда болу механизмі мен сипатын; қандай жарақат тірі кезінде, ал қайсысы өлгеннен кейін келтірілгендігін; дене жарақатын салудың кезектілігі, жарақат келтіру кезінде жәбірленуші қандай күйде болды; дене жарақатынан кейін оның қозғалып-жылжуға, қарсы әрекет етуге қабілеті болды ма; дене жарақатының қайсысы өміріне қауіпті болды; соққы қандай күшпен берілді; мәйітте қорғану немесе арпалысу белгілері бар ма;

- Оқиғадан бұрын болған жағдайларға байланысты: жәбірленушінің қанында ішімдік құрамы бар ма және жиналған ішімдік құрамына оның мас болу дәрежесі сәйкес келе ме, жәбірленуші өлер алдында тамақ ішкен бе, тамақтанған уақыты қашан және қандай тамақ түрін ішіп-жеген, жәбірленуші қайтыс болар алдында жыныстық қатынаста болған ба;

- Қылмыс құралы бойынша: жәбірленушіге дене жарақаты бір әлде бірнеше қару құралын қолдану арқылы салынған ба; бұл құралдардың түрі, формасы, өлшемі қандай; дене жарақаты сараптамаға ұсынылған құралдардан болған ба;

- Жәбірленушінің жеке басын анықтауға байланысты: бөлшектенген мәйіттің бөлшектері аталып отырған нақты бір тұлғаныкі ме, жәбірленушінің жынысы, шамамен жасы қандай; жәбірленуші тірі кезінде қандай аурулармен ауырған; қанша рет операция жасалған; ішкі организміңде қандай да бір патологиялық өзгерістер мен аномалиялық ауытқулықтар бар ма; тіс құрылысының ерекшеліктері; жәбірленушінің қанының түрі мен тобы қандай;

- Сезіктің жеке басына қатысты: жәбірленушінің жыныстық мүшесінен табылған қан дақтары мен азға іздері қандай топқа жатады; мәйітті бөлшектеген тұлғаның анатомия саласынан және техника бөлімінен тәжірибесі болған ба; мәйітті бөлшектеген адам солақай емес пе;

- Қылмыстың ниеті мен мақсаты бойынша: мәйіттің денесінде күш қолданып жыныстық қатынасқа түсуді сипаттайтын іздер бар ма; түсік тастау белгілері жоқ па; келтірілген дене жарақаттары қинау арқылы салынғандығын сипаттайтын белгілер бар ма; олар жәбірленушіні ерекше азаптаумен жасалған жоқ па;

- Тергелетін оқиғаны бүркемелеуге байланысты: мәйіттің қалпы өзгеріске ұшыраған ба; жәбірленушінің денесіндегі жарақаттар оның өзіне-өзі қол жұмсауы арқылы келтірілмеген бе; жәбірленушідегі дене жарақаттары оның киіміндегі зақымдармен сәйкес келе ме; егер сәйкес келсе оны немен түсіндіруге болады; жәбірленушінің мойнына ілмек, жіп байланған ба; мәйіт табылған жер қылмыстың жасалған жері ме, жоқ па және т.б. сұрақтарды анықтауға бағытталуы мүмкін.

Мәйітті сот-медициналық зерттеулер барысында сарапшының алдына қосымша сұрақтарды қоюға байланысты фактілер анықталуы мүмкін, бұл фактілер дереу тексерісті қажет етеді.

Бөлшектенген мәйітті зерттеу, сондай-ақ бірқатар күрделі сұрақтарды шешу кезінде медицина ғылымы саласынан әртүрлі танымды талап ететін жағдайларда комиссиялық сот-медициналық сараптама тағайындалады. Мұндай сұрақтарды шешу үшін басқа да ғылым салаларын бір уақытта қолдану қажет болған жағдайларда кешенді зерттеулер жүргізіледі. Мәйіттің денесіндегі оқтың кірген және шыққан саңылаулары бойынша сұрақтарды шешу, сондай-ақ оқтың саны мен ату арақашықтығын анықтау үшін кешенді сот-медициналық және баллистикалық сараптама тағайындалады. Мәйіттің сүйегіндегі іздер бойынша қылмыс құралдарын тендестірулер кешенді медицина-криминалистикалық (трасологиялық) сараптамамен жүзеге асырылады.

Адам өлтіру қылмыстарын тергеу барысында сот-медициналық сараптамамен қатар, зерттеудің басқа да түрлері жүргізіледі. Шаш, қан іздерін және организмнен бөлініп шығатын басқа да іздерді зерттеу үшін сот-биологиялық сараптама тағайындалады. Мәйіттің тырнағының астынан, болмаса қылмыс құралынан оның бөлшектері немесе ішкі орган ткандері табылған кезде, олардың пайда болуы мен тобын анықтау мақсатында цитологиялық зерттеулер жүргізіледі. Мәйіттің және айыпкердің денесі мен киімдерінен талшық іздері табылған жағдайларда заттар мен материалдарды зерттеу сараптамалары тағайындалады. Оқиға болған жерден табылған қол, аяқ, көлік және бұзу құралдарының іздері бойынша әртүрлі трасологиялық зерттеулер жүргізіледі.

Адам өлтіру қылмысының жасалу тәсілдері мен тергеліп отырған істің нақты жағдайына байланысты, баллистикалық, жарылыс-техникалық, заттар мен материалдарды зерттеу, токсикологиялық және басқа да сараптамалар тағайындалуы мүмкін.

Сезікті мен айыпкерден жауап алу. Мұндай жауап алуды жоспарлау мен оны жүргізудің тактикасы тергелетін қылмыс жағдайына, тұлғаның жеке басы туралы жиналған мәліметтер мен дәлелдемелерге қарамастан құрылады және таңдалып алынады.

Қылмысты жасау үстіндегі немесе оны біте салып ұсталған сезіктілер мен айыпкерлерден жауап алу кезінде, олар қылмыстың жасалуына өзінің кінәлі екендігін жоққа шығармайды. Мұндай жағдайларда жауап алудың мақсаты жасалған қылмыстың ниеті мен барлық жағдайларын анықтау болып табылады.

Адам өлтіру қылмыстары белгісіз жағдайларда жасалған кездерде сезіктілерден жауап алу барысында, олар көбінде осы қылмысқа қатыстылығы жөнінде тергеушілерде қандай дәлелдемелердің болуы мүмкіндігін анықтауға тырыса отырып, соған байланысты өздерінің кінәсін мойындап, болмаса мойындамай жауап береді. Тергеу кезінде әртүрлі факторлардың ықпал (әсер) етуіне байланысты сезіктілер (айыпкерлер) бұрын өздері берген жауаптарынан бас тартып, болмаса бұрын жоққа шығарған факторларды мойындап немесе өзара сөз байланысқандықтарын мәлімдеп жүріс-тұрыс бағыттырын өзгертулері мүмкін.

Өздерінің кінәлілігін мойындамау (теріске шығару) кезінде сезіктілер (айыпкерлер) жалған алибилер құрады, қылмысты басқа тұлғалар жасады деп мәлімдейді; болмаса өзін-өзі өлтірген немесе бақытсыздық жағдайға душар болған деп жауап береді. Адам өлтіру қылмыстарын тергеу (мәйіт табылмаған) кезінде сезіктілер (айыпкерлер), жоғалған тұлға тірі бірақ қандай да бір себептермен жасырынып жүр деген ойда болады. Сөйтіп олар келесі жауап алу барысында ауырлататын жағдайларда жасаған қылмыстық әрекеттерін жасырып, оларды жеңілдететін жағдайларға бағыттай отырып, қылмысқа кінәлі екендіктерін мойындап жауап беруге мәжбүр болады.

Мұндай жағдайларда жауап алудың мақсаты – жауап алу барысында алынған барлық факторлардың нақтылығын және олар жөніндегі мәліметтердің қайнар көздерін анықтау, осыған байланысты берілген жауаптарды нақтылау мен іріктеп тексерудің маңыздылық ерекшеліктерін анықтау. Мәселен, алынған жауаптарды талдап тексеру көмегімен жалған алибилер мен қылмысқа басқа тұлғалар қатысқандығы жөнінде жауаптарды әшкерелеуге болады. Жәбірленуші мен кінәлі тұлғалардан жауап алу барысында ауырлататын жағдайларды, болмаса жауаптылықты жеңілдететін және т.б. жағдайлардың болуын нақтылау тергеліп отырған іске байланысты негізгі қорытындылар беруге мүмкіндіктер туғызады.

Сезіктіден (айыпкерден) жауап алу кезінде барлық уақыттарда шынайы, нақты жауаптар алына бермейді, көбінде дәлелді жауаптар тергеушінің қолында бар мәліметтерді дәлелдеме ретінде ұтымды пайдалану жолымен алынады. Осыған байланысты жауап алудың мынандай ерекше маңызды тактикалық тәсілдері бар: жауап алынатын тұлғаны логикалық әңгімеге тарту арқылы оның сезімін ояту; оны дәлелдемелерді тексеруге қатыстыру; тергеу арқылы алынған фактілердің мағынасын түсіндіру.

Жауап алынатын тұлғалардың жеке басы мен тергелетін іс бойынша нақты бір жағдайларға байланысты басқа да тактикалық тәсілдер қолданылады.

5. Келесі тергеу кезеңдерінің міндеттері (мақсаты)

Тергеу барысында айыпкер ретінде қылмыстық іске тартылатын тұлға анықталған жағдайларда тергеудің жаңа кезеңі басталады. Тергеудің бұл кезеңінің міндеті қылмыскерді әшкерлеу және олардың кінәлілігін дәлелдеу.

Айғақтарды оқиға болған жерде тексеру мен нақтылау. Сезіктінің берген жауаптары мен көрсетпелері дәлелдеменің қайнар көзі болып табылады. Жауап алу кезінде дәлелді жауаптар алудың маңызы ерекше. Қылмыстың әрекеті орындаушы тұлғаға ғана мәлім фактілер дәлелдеме болып табылуы мүмкін. Сондықтан да олар мұқият тексерілуі қажет. Тексеру әрекеттері қатарына тергеу эксперименті, көрсетпені оқиға болған жерде тексеру және басқа да әрекеттер жатқызылуы мүмкін. Қылмыскер өзінің кінәлілігін өкінішпен мойындауы, болмаса мойындамауына қарамастан келесі мәселелердің көмегімен оны әшкерелеу қажет.

Қылмыскерді әшкерелеу оқиғаны көзімен көрген-қуәлердің берген жауаптары мен көрсетпелерінің көмегімен оларға қылмыскерді тануға көрсету және қажет болған жағдайларда беттестіру әрекетін жүргізу арқылы; сондай-ақ қылмыскердің тұрғын-жайларына, жұмыс орындарына және т.б. жерлерде тінту жүргізу; қылмыскерді қуәландыру, олардың киімдеріне және бұл шараларды жүргізу кезінде табылған объектілерге қарау әрекетін жүргізу; бұл объектілерді тануға көрсету мен заттай дәлелдемелерді идентификациялық зерттеу нәтижелері көмегімен жүзеге асырылады.

Жоғарыда аталған әрекеттерді жүргізбес бұрын қылмыс жасалған сәтте қылмыскердің сол жерде болғандығы дәлелденуі қажет, бұл қылмысты жасау үшін уақытының жеткілікті болуы, сондай-ақ физикалық күшінің, белгілі бір тәжірибесінің, ептілігінің, қылмыс құрал-жабдықтарының болуы; адам өлтіру қылмысына әкелетіндей әрекеттерді оның нақты өзінің жасағандығы дәлелденуі керек.

Қылмыскердің жеке басын зерттеу – тергеліп отырған бұл кезең тек процесуалдық сипаттағы сұрақтарды шешу, айыпкердің әрекетін қылмыстық-құқықтық саралау және кейінгі соттық жазалауды жекелеумен ғана емес, сонымен қатар, бұл әрекеттер құрылған болжаулардың жылжуына маңызды ықпал етуімен және тергеу әрекеттерінің тактикалық тәсілдерін таңдап алумен де тығыз байланысты.

Кінәнің түрі мен ниетін анықтау – тергеудің бұл кезеңіндегі маңызды бөлімі. Қылмыс жасауда нақты бір кінә түрі мен белгілі бір ниеттің болуын міндетті түрде дәлелдеу қажет. Келесідей мән-жайлар анықталуы тиіс:

- Қылмыс жасаған тұлға өзінің жасаған әрекеттерінің зардабы қандай болатынын алдын ала білді ме, әлде жоқ па, қандай мақсатты көздегені. Бұл жасалған қылмыс жағдайларының ерекшелігі жөніндегі фактілік мәліметтер бойынша объективті бағалауға болады; қылмыс жасау тәсілі мен құралы, оның зақымдау (зақым келтіру) қасиеті; жәбірленушінің хал-күйі мен жағдайы; айыпкердің қылмыс жасағанға дейінгі және одан кейінгі жүріс-тұрыс мінез-құлқы (қылмыс жасауға және оның ізін жасыруға дайындалу әрекеттері, болмаса керісінше жедел-жәрдем «шақыруға», жасауға және т.б. әрекеттенуі); айыпкердің психикалық ерекшеліктері және оның қылмыс жасаған сәттегі психикалық жағдайы, адам өлтіру қылмыстарын жасау кезіндегі оның физикалық хал-күйінің ерекшелігі;

- Айыпкердің жәбірленушімен қарым-қатынасы, жеке бас араздығының болуы немесе болмауы (өштесудің, жанжалдың, қорқытудың және т.б.), жәбірленушінің өліміне байланысты пайдакүнемдік ниеттің немесе басқа да жеке басына қатысты мүдденің болуы;

- Жәбірленушінің өлер алдындағы және қылмыс жасалу кезіндегі жүріс-тұрысы мен мінез-құлқы (жәбірленуші жағынан балағаттаудың, шантаж жасаудың, арандатудың және т.б. болуы, болмауы). Тергеушінің қорытынды кезеңіндегі басты мәселе қылмыстық істі кейінгі сот-тергеуіне жіберуге байланысты негізді, әрі дұрыс шешім қабылдау болып табылады. Бұл шешімді қабылдау алдын ала дайындық жұмыстарын қажет етеді.

